

ALLABEREN KADYROW

ENE DILI

4-NJI SYNP ÜÇIN DERSLIK

*Özbekistan Respublikasynyň Halk bilimi ministrligi
tarapyndan tassyklandy*

ÓÄÊ: 811.512.164(075)
ÁÁK 81.2 Tóð-9

Ýörite redaktor — filologiýa ylymlarynyň kandidaty,
dosent **Mäşerip Saparow**.

Syn ýazanlar:

Aýna Atanyýazowa — Garagalpagystan Respublikasynyň Hojaili
etrabynyň 19-njy orta mekdebiniň Türkmen dili we
edebiýaty mugallymasy.

Halym Ýagşymow — Şol etrabyň 51-nji daýanç mekdebiniň
başlangyç synp mugallymy.

SALAM, HORMATLY OKUWÇY!

Şuny berk ýatda saklaň! Siz garaşsyz Özbegistanyň görer gözüsiňiz,
gelejegisiňiz, onuň ýagşy günlerinden habar berýän ýaş göwün eýesisiňiz. Garaşsyz
Watanymyz sizden köp zatlary tama etmäge hakly. Munuň üçin okamak we
öwrenmek gerek. Ýlmyň belentliklerine tarap äden ädimleriňizde eliňizdäki okuw
kitaby kömekçiňiz bolsun. Ondaky her bir pikir, her bir düzgün bilimleriňizi
baýlaşdyrar. Şol bir wagtda, siz hem bu sahypalara yhlas gözi bilen garaň.
Zaýalaman, gowy edip peýdalanyň.

Ýlmyň belentliklerine tarap äden ädimleriňiz şowly bolsun!

«O'zbekiston» NÇDÖ

 — Amaly ýumuşlar

**Respublikanyň ýörite kitap gaznasynyň
hasabyndan kärende üçin çap edildi.**

ISBN 978-9943-01-095-6

© «O'zbekiston» NÇDÖ, 2011

1-nji sentýabr — Özbegistan Respublikasynyň Garaşsyzlyk güni we umumyhalk baýramy

ÖZBEGISTAN

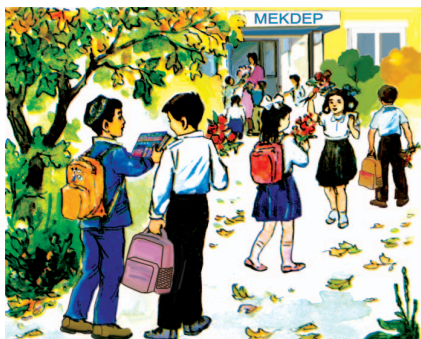
Göbek ganmyň daman ýeri
Eziz ülkäm — Özbekistan
Päk işläris döküp deri,
Çünki saňa hormatym kän.

«Parlap baýdagym erkana,
Halkyma güýç-kuwwat berýär.
Garaşsyzlyk ýoly bilen
Özbeistan öňe barýar.

(Akgeldi Aşyrow)

Özbekistan Respublikasy Kanun bilen tassyk edilen öz döwlet nyşanlaryna — baýdagyna, gerbine we senasyna eýedir.

(«Özbeqistan Respublikasynyň Konstitusiyasyndan»)

Özbekistan Respublikasynyň döwlet dili özbek dilidir. Özbekistan Respublikasy öz çäginde ýaşayan ähli millet we halkyýetleriň dilleriniň, urp-adatlarynyň we döp-dessurlarynyň hormatlanyşyny üpjün edýär, olaryň rowaçlanmagy üçin şert döredýär.

(«Özbekistan Respublikasynyň Konstitusíyasýndan»)

1989-njy ýylyň 21-nji oktýabrynda Döwlet dili barada Kanun kabul edildi.

ÇEMEN

Uzak ilden myhman gelen doganym,
Peşgeş berdi maňa täsin çemeni.
Her dürli güllerden ýyglyp boglan,
Örän şatlandyrdy ol sowgat meni.
Alyp baryp şahsy kitaphanama,
Türkmençe, özbekçe gür berdim oňa.

Dil bilşimden hoşwagt bolup doganym,
Diýdi: — Berekella, zor ekeniň sen!
Özbek doganmyzyň söz mülkün tirip,
Taýýarlapsyň bu gün üýtgeşik çemen.

(Ýazgúl Durdymädowa)

Goşgyny labyzly okaň. Çemen diýlip nämä aýdylyandygyny gürrüň edip beriň.

SES HEM HARP

1-nji gönükme. Teksti ilki sessiz, soň sesli okaň. Bu ikisindäki aýratynlygy bilmäge synanyşyň.

DILIŇ JEMGYÝETDÄKI ORNY

Dil adamlar arasyndaky möhüm aragatnaşyk serişdesidir. Çünki jemgyýetiň her bir agzasy öz pikirini şonuň üsti bilen amala aşyrýar.

Döwrüň özgermegi bilen dil hem üýtgeýär. Käbir sözler ulanyşdan galsa, käbirleri täzeden döreýär.

Garaşsyzlykdan soňky bolan özgerişleri bir göz öňüne getiriň. Öňki döwürdäki «kolhoz, sowhoz, raýon, oblast» ýaly sözler häzir ulanyşdan galdy. Olar «Şirket hojalygy», «Etrap», «Welaýat» ýaly sözler bilen çalşyryldy.

Diliň jemgyýetdäki orny biçak uly. Ol iki ugur boýunça, ýagny gepleşik hem ýazuw arkaly alnyp barylýar. Eger-de siz öz diliňiziň kada-kanunlaryny gowy bilseňiz hiç haçan kynçylyk çekmersiňiz.

Birinji we ikinji sözlemlerde nähili pikirler öňe sürülýär? Üçünji sözlemden başlap, altynjy sözleme çenli nämeler barada gürrüň edilýär? Gepleşik we ýazuw dili barada bilýän zadyňyzy gürrüň beriň. Mysal getiriň.

2-nji gönükme. Makalany içeriňizden okap çykyň. Her bir sözüň näçe sesden (harpdan) ybaratdygyny anyklaň. Şolardan dört sesden düzülenlerini saýlap göçüriň.

TÜRKMENLER

Häzirki wagtda türkmenler dünýäniň segsene golaý ýurtlarynda ýaşaýarlar. Olar öz oturan Watanyňa gulluk edýärler. Şolardan Owganystan, Eýran, Pakistan, Yrak, Siriýa, Türkiýe ýaly ýurtlarda ýaşaýanlary bolsa özüleriniň ene dilini, döp-dessurlaryny üýtgetmän saklap gelýärler. Türkmenler Özbegistanda-da az däl. Olar dürli millet wekilleri bilen bir dogan ýaly bolup zähmet çekýärler.

3-nji gönükme. Teksti howlukman okaň. On sesden artyk düzülen sözleri saýlap göçüriň. Her sözde näçe sesiň bardygyny aýdyň.

Özbegistanyň her welaýatynda diýen ýaly türkmenleriň Milli medeni merkezleri bar. Garagalpagystanda 2000-nji ýylyň iýulynda bu ölkedäkileriň Milli medeni merkeziniň birinji konferensiýasy Dörtkölede geçirildi. Onda şu merkeziň organy bolan gazetini neşir etmek, türkmenleriň Milli döp-dessurlaryny kämilleşdirmek ýaly birnäçe çäreler seredildi.

(Köbeý Artykow)

Aýdýan hem eşidýän zadymyz ses, okaýan we ýazýan zadymyz harp bolýar. Ýazuwda ses harp arkaly aňladylýar. Başgaça aýdanymyzda, harp sesiň şekilidir.

4-nji gönükme. Ilki üç sesli, soň baş sesli sözleri göçüriň.

Aky biziň goňşymyz. Ol orta mekdebi geçen ýyl gutarypdy. Oglan maşgalasyny taşlap, hiç ýere gitmedi. Atasynyň gurluşykçy kärini eýeläp aldy. Şeýlelikde obadaşlarynyň ençemesiniň jaýyny suwap berdi.

İNÇE WE ÝOGYN ÇEKİMLİLER

5-nji gönükme. Sözlemleri göçürin we inçe çekimlileriň aşagyny çyzyň.

Öten agşam jigime «Özbek halk ertekileri» diýen kitaby okap berdim. Jigim üns berip diňledi. Ol ertekilerden güýçli lezzet aldy.

6-njy gönükme. Içinde inçe çekimlisi bolan sözleri saýlap göçürin.

1. Ýagşy bolýar ekip iýseň, maňlaý deriň döküp iýseň (*Kaýum Taňrygulyýew*). 2. Gerek her bir ynsana, hususy kitaphana. Kitaby söý, kitaby bil, görseň derrew satyn al (*Aganyýaz Gurbanow*). 3. Men awtobusa münenimde garrylara, maýyp-müjrlere orun berýärin. 4. Nadan oğlan atasyna seretmez (*Magtymguly*).

kitaphana

7-nji gönükme. Nakyllary göçürip alyň. Giň çekimlili sözleriň aşagyny çyzyň.

1. Tomus depesi gaýnamadygyň, gyş gazany gaýnamaz.
2. Ertir turup ataňy gör, ondan soň atyňy.
3. Bir okana bar, birem dokana.
4. Göwni açygyň ýoly açyk.

8-nji gönükme. Okaň. Galdyrylyp gidilen çekimlileri ornunda goýup, sözlemleri göçürin.

N u s g a : *Nazaryň öýleri mekdepeden uzakda.*

Naz...ryň öýleri mekdepden uz...kda. Ol şol ob...dan gatnaýan çagalaryň iň ul...jasy. Şonuň üçin at... — eneler öz çagal...ryna ýold... — yzda göz-gulak bolm...gy, çag...lar bilen bile gelip, bile gitmegi Naz...rdan haýyş edýärler.

(Gazakbaý Küşenow)

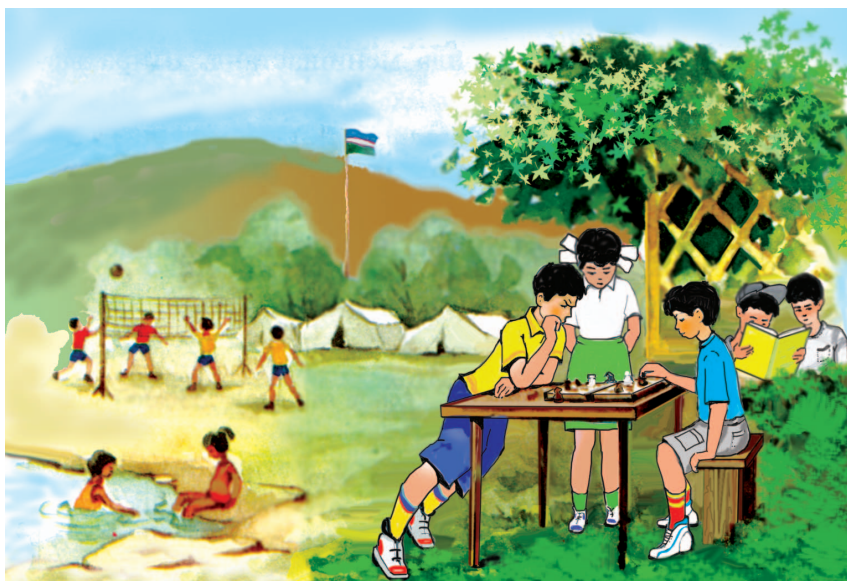
Türkmen dilinde çekimli sesler dokuz sanydyr. Olar hem özara inçe we ýogyn çekimliler diýen iki topara bölünýärler.

ä, e, i, ü, ö sesleri inçe çekimlilerdir.

a, o, y, u sesleri ýogyn çekimlilerdir.

DODAKLANÝAN WE DODAKLANMAÝAN ÇEKIMLILER

9-njy gönükleme. Aşakdaky surat boýunça sözlemler düzüp ýazyň. Suratsdaky çagalara özüňiz at goýuň.

Düzen sözlemleriňizdäki dodaklanýan we dodaklanmaýan çekimlili sözlere üns beriň. Dodaklanýanlaryň aşagyna bir, dodaklanmaýanlaryň aşagyna bolsa iki çyzyk çyzyň.

10-njy gönükme. «Geçiguş» diýen basnýany okap, dodak çekimlisi gelen sözleriň aşagyny çyzyň.

Bir Geçiguş uçup gelip,
Gondy güjüm agajyna.
Köze basan dek aýagyn
Başga şaha mündi, ana.
Az salym geçmänkä heniz,
Ähli şaha saldy ýoly.
Gynansak-da duş gelyäs biz:
Käsi kärden käre tiz-tiz,
Böküp ýör Geçiguş ýaly.

(Allaberen Kadyrow)

11-nji gönükme. Okaň. Dodaklanmaýan çekimlili sözleri göçüriň.

Kerim Gurbannepesow zehinli şahyrdy. Ol köp okardy, ýazardy. Şahyr çagalaram ünsden düşürmezdi. Onuň galamynyň astyndan çykan «Nazarjanyň piljagazy», «Mekgejöwenim» ýaly goşgulary ýat tutmadyk, megerem, ýok bolsa gerek (*Aganyýaz Gurbanow*).

Türkmen dilinde dört sany dodaklanýan çekimli bar. Olar **o, ö, u, ü** sesleridir. Bu sesleri aýdanymyzda dodaklarymyz hereket edýärler.

a, y, i, ä, e ýaly baş ses dodaklanmaýan çekimlilerdir.

12-nji gönükme. Goşgyny okaň. İçinde dodak çekimlisi gelen sözleri saýlap göçüriň.

Özbekistan, Türkmenistan — gülüstan.
Ömür — baky çyn mähriban, nurustan.
Alyşiriň hyjuwy dek derýalar
Magtymgulyň şygry dek joş urýarlar.

Doganlykda bir jan ýaly ülke biz,
Jeýhun bilen Syrderyaly ülke biz.
Ekizler biz, bir enäniň balasy,
Şöhratymyz — Ülkäň pagta, pilesini.

(Kuddus Muhammedi)

13-nji gönükme. Sözlemleri okaň. Dodaklanýan çekimlili baş sözi, soň hem dodaklanmaýan çekimlisi bolan baş sözi saýlap göçüriň.

Halk «Ýagşy adam ýatdan çykmaz» diýip, örän dogry aýdan ekeni. Muňa men Myrat, Töre bilen bile işleşen ýyllarymda göz ýetirdim. Ol gazetiniň redaktorydy, menem edebi işgärdim. Bile işleşen ýyllarymyzda telim sapar şowsuzlyklaram bolupdy. Emma men Myradyň müzzerenini, ejizlänini görmedim. Ol hiç kimiň göwnüne degmezdi. Eger-de birine sähelçe käýen bolsa-da, bir sagat geçip-geçmänkä derrew ondan ötünç sorardy (*Şükür Gurbanow*).

Myradyň haýsy häsiýetleri size ýarady? Ol barada gürrüň beriň.

AÇYK WE DYMYK ÇEKIMSIZLER

14-nji gönükme. Okaň. Açyga öwürülen dymyk çekimsizli sözleriň aşagyny çyzyň.

1. Ak kagyza kybapdaşdyr ýüregi (*Gafur Gulam*). 2. Bu ne işdir sogaby köp? (*Magtymguly*). 3. Sygman dolup akýar Ahmediň ýaby (*Allaberen Kadyrow*). 4. Özbegiň toýunda söhbet guralsa, Magtymguludan başlar bagşylar sözi (*Gara Seýitliýew*).

15-nji gönükme. Okaň. «K» sesiniň «G» sesine öwrülen sözleri saýlap ýazyň.

1. Gerek deregi ýykar (*Nakyl*). 2. Ýazyjy B. Seýtäkow Saparmyrazyň obrazyny barha kämilleşdirýär (*Ahmet Mämmedow*). 3. Pommanyň «Ädigimiň ýoly» goşgusy onuň tutuş döredijiligine bezeg berýär (*Şamyrat Küllekow*). 4. Dagy-daşy el bozar, adam arasyny dil bozar (*Nakyl*). 5. Ýüregi ýanyp barýar, garşy-garşy suw içýär (*Amandurdy Alamyşow*).

16-njy gönükme. Goşgyny labyzly okaň. Ýatdan ýazyň.

Çöregi harlama, zaýa etmegin,
Jigim, diňe öz iýjegiň döwüp al.
Galla üçin agalarňyň ýyl boýy,
Çeken azaplarny mydam ýada sal!

(*Akgeldi Aşyrow*)

Yzlary dymyk **k, p, t, ç** sesleri bilen gutaran we çekimli uzyn aýdylýan sözleriň yzyna çekimli ses bilen başlanýan goşulma goşulanynda şol dymyklar açyk **g, b, d, j** çekimsiz sese öwrülýärler.

M e s e l e m: Bap-baby, ýok-ýogy, süýt-süýde, agaç-agajy...

17-nji gönükme. «Orak, aç, şat» sözlerine degişli sözlemler düzüp, dymyklaryň açyga öwrülişini düşündiriň.

18-nji gönükme. Okaň. Dymyk çekimsizleriň açyga öwrülen sözlerini saýlap göçüriň. haýsy sesiň nähili sese öwrülendigini aýdyň.

1. Durdy oragyň sapyndan mäkäm tutsa-da ýorunja orşy baý oglunyň gaharyny getirdi (*Hydyr Derýaýew*). 2. Agaç agaja bakar, arasyndan suw akar (*Halk aýdymyndan*). 3. Nazar daýysynyň erigi bişeninde hemmeden öň şolara ylgardy. Emma bugdaý bişip, oraga geleninde welin ol garasynam görkezmedi (*Kaýum Taňrygulyýew*). 4. Muhammet elindäki hatyny uzatdy-da başlygyň berjek joga-byna garaşdy (*Aşyrberdi Kürt*).

SÖZLERIŇ GURLUŞY

A) Asyl söz we goşulma

19-njy gönükme. Okaň has gara ýazylan sözlere üns beriň we olary saýlap göçüriň.

Birini öwjek bolanlarynda «Onuň bilen **goňşy** bolup ýaşaşyp gördüňmi, uzak **ýere ýoldaş** bolduňmy?» diýýärler. **Adamy** şonda synap görmek mümkin bolýan ekeni. Myrat Töre synagymyzdan mazaly **geçipdi**. Ol üýtgeşik **ynsandy**. Ýoldaşlaryna üns bererdi. Olar gülse, bulam gülerdi. Ýöne gülmesiz **zada** gülüp ýören, sözlän sözüne parh goýmaýan adam däldi. Hawa, telim **ýyllar** geçdi. Çakylyklara indi **Myratsyz** barýarys. Birehim **ajal** ony aramyzdan äkitdi. Biz **ony** unudamyzok (*Şükür Gurbanow*).

20-nji gönükme. Okaň. Asyl sözi hem-de goşulmany nusgada görkezilişi ýaly edip ýazyň.

Nusga: *Babam togsan dört ýaşynda. **Baba** — asyl söz, **m** — goşulma, **togsan** — asyl söz, **dört** — asyl söz, **ýaş** — asyl söz, **ynda** — goşulma.*

Babam togsan dört ýaşynda. Ol her gün ekin meýdanlaryna gezelenç edýär. Daýhanlar babamy gowy görýärler. Ondan köp zatlary sorayarlar. Babam el kömegini berip bilmese-de, olardan dil kömegini gaýgyрмаýar (*Äýnek Saparowa*).

21-nji gönükme. Öz obaňzyň (ýa-da şäheriňiziň) durmuşyndan baş sözlem düzüň we asyl sözüň aşagyny çyzyň.

Sözler böleklere bölünýärler, emma käbirleri bölünmeýärler. Mysal üçin, «okuwçy» sözünü alyp görelin. «Okuw» sözünü bölmek mümkin däl. Onuň yzyndaky «çy» diýen bölegem şol durşuna many aňlatmaýar. Ikisi goşulyp, bir manyny aňladýarlar. Şeýlelikde, sözleriň many aňladýan bölegine **asyl söz**, aňlatmaýan bölegine bolsa **goşulma** diýilýär.

M e s e l e m : bag — bag + ban, iş + ç i....

22-nji gönükme. Göçürin. Asyl sözleriň aşagyna bir çyzyk, goşulmanyň aşagyna iki çyzyk çyzyň.

Amanyň agasy işçi. Ol aýakgap fabriginde işleýär. Doganym Sapargül halyçy. Ol haly dokaýar. Atam daýhan. Ol her ýyl döwlete onlarça tonna pagta tabşyrýar.

23-nji gönükme. Surata serediň. Ondaky 4 çaganyň her birine at goýuň. Olara garap sözlemler düzüň we goşulmalaryň aşagyny çyzyň.

B) Sada we goşma sözler

24-nji gönükme. «Jumageldi, kitap, orunbasar, mekdep, dükan» sözleriniň her birine degişli bir sözlem düzüň, düzen sözlemleriňizi ýazyň.

orunbasar

25-nji gönükme. «Alma, üzüm, erik, igde, şänik» ýaly sözleri getirip, baş sözlem düzüň we ýazyň.

26-njy gönükme. Kese çyzygyň deregine sözler goýup, sözlemleri göçüriň we ýokarky gönükmedäki sözler bilen deňeşdirip gürrüň edip beriň.

N u s g a: *Alma — sada söz, Jumasoltan — goşma söz.*

1. — kiçijik doganyny çagalar bagyna äkitdi. 2. Myradyň atasy bir uly zawodda — bolup işleýär. 3. Ejem bazardan — satyn alyp getirdi. 4. Men hol gün agşamara — sesini eşitdim.

Goýmak üçin sözler: Ikatýoguň, Orunbasar, kellebaşayak Jumasoltan.

27-nji gönükme. Okaň. Has gara ýazylan sözlerden sada sözleri özbaşyna we goşma sözleri-de özbaşyna göçüriň.

ÇÖREK

Işden gaýdan **Durdymyrat** aýaly **Oguljemalyň** igençli sözlerini eşidip aýak çekdi. Oguljygy Çaryjyk **çörek** iýjek bolanynda nanlary bölekläp, her **ýere** zyňypdyr.

Enäniň igenji ýerlikli ekeni. Durdymyrat çay başynda bala-çagalaryna garap şeýle diýdi:

— Hiç **haçan** ýatdan çykarmaň. Çörek iň mukaddes nygmatdyr. Ony bisarpa tutmak, harlamak bolmaýar. Eger iýesiňiz gelse saçak başyna geçip, ornaşykly oturyp, onsoň çörege ýabyşyň. Owratmaň. Çöregi taşlamak, zyňmak külli günädir. Çörek **galladan** emele gelýär. Galla bolmasa ýada adamyň isleginden az öndürilse **gymmatçylyk** bolýar. Bu barada **Seýdi** şahyryň «**Döndi**» goşgusynda şeýle diýlen:

Bu gymmatlyk boldy uzak,
Tozdy garagalpak, gazak.
Bir nan üçin gurup duzak,
Il bary saýýada (awça) döndi.

(Maýa Gulowa)

Sözler bir we birnäçe sözden ybarat bolýarlar. Şolardan diňe bir sözden düzülenlerine **sada sözler** diýilýär.

Meselem: oğlan, kitap, parta, okuw...

Iki we birnäçe sözden ybarat bolup, bir manyny aňladýan sözlere goşma sözler diýilýär.

Meselem: Orunbasar, Baýramgeldi, Samarkant, Ikatýok, kellebaşayak...

Bu barada aşakdaky çyzga üns beriň.

Sada sözler			Goşma sözler
1-nji sözi	2-nji sözi	goşulmasy	
ýol	baş	çy	ýolbaşçy
ýaz	gel	di	ýazgeldi
güne	bakar	—	günebakar

ATLAR

28-nji gönükme. Okaň. Tekstden **Kim?** diýen soraga jogap bolýan sözleri tapyp göçüriň.

Gülgüniň Polluk ýüzbaşy baradaky galagoply gürrüňleri, Jöwza jypdyrynyň Polluk ýüzbaşy bilen ham-çamlygynyň bilinmegi. Ürgenç häkiminiň çapar atlylarynyň masgaralanyp goýberilmegi... Nurmuhammede ynjalyk bermedi (*Gazak-baý Ýollyýew*).

29-njy gönükme. Okaň. **Nire? Näme?** diýen soraglara jogap bolýan sözleri saýlap göçüriň. Olaryň nähili sözlerdigini düşündirip beriň.

Özbekistan gadymy ýadygärliklere iň baý ðlkedir. Siz Hywa, Samarkanda, Buhara we başga şäherlere baranyňyzda olara gabat gelensiňiz.

Hökümetimiz ýadygärlikleri aýawly saklamak hem rejelemek barada alada edýär. Muny Samarkanda, Hywa we başga şäherlere baran myhmanlaram duýýandyr. Olar şähere ajaýyp görk berýärler. Şäheriň içinde ýaşaýjylar ol ýadygärliklere guwanýarlar.

Ürgençde bina edilen Jeleddiniň heýkeli hem üýtgeşik. Bu ýadygärligiň ýany elmydama adamlardan doly. Ýadygärlik soňky ýyllarda bina edilen iň gözeli ymaratdyr (*Sapardurdy Abaýew*).

Ýokarda Hindistany,
Arkada Türküstany
Öwlüýäler Ummany,
Ol Rumystany görsem

(*Magtymguly*)

30-njy gönükme. Okaň. Eger goşulmaly bolsa, onda diňe düýp sözünü alyp, atlary saýlap, aşakdaky çyzgyda görkezilişi ýaly edip ýazyň.

N u s g a:

Kim?	Näme?	Nire?
<i>ýazyjy</i>	<i>kitaphana</i>	<i>mekdep</i>

Mekdebimizde kitaphana bar. Onuň kitap fondy gaty köp. Bu ýerden dünýäniň dürli halklarynyň ýazyjylarynyň eserlerini özbek, türkmen, garagalpak we rus dillerinde

alyp okamak mümkin. Men hut şol dillerde arkaýyn okap bilýärim. Köp dili bilmek iň uly baýlyk ekeni (*Abdy Ýagmyrow*).

31-nji gönükmä. Suratlara üns beriň. Mazmuny barada soraglara jogap bolýan sözleri göçüriň.

Kim? Näme? Nire? diýen soraglara jogap bolup, bir zady, onuň adyny aňladýan sözlere **atlar** diýilýär.

M e s e l e m : Kim? — Gurban, Näme? — Kitap, Nire? — Daşkent.

ATLARYŇ ÝÖŇKEME BILEN ÜÝTGEÝŞI

32-nji gönükme. «Galam, depder» sözlerini ýöňkeme bilen üýtgediň.

33-nji gönükme. Okaň. Has gara ýazylan sözleriň haýsy ýöňkemededigini aýdyň.

Barmagym galamdyr, syýadyr ganym.
Azatlyk ugrunda gurbandyr janym (*Şaly Kekilow*).
Saglygyň gadryny bilgin.
Täki ölmesten burun (*Magtymguly*).
Obanyň **ýaby, salmasy**,
Yssy görüner gözüme (*Aganyýaz Gurbanow*).
Seniň elniň meniň dilmiň hünäri.
Nusga bolup galsyn ilden-illere (*Kemine*).

ÝÖŇKEME GOŞULMALARY

Ter- tip sany	Ýöňke- meler	inçeler üçin		ýogynlar üçin	
		birligi	köplügi	birligi	köplügi
1.	Menlik	-ym, -um, -m	ymyz, -ümüz	-ym, -um, -m	-ymyz, -umyz
2.	Senlik	-yn, ün, ñ	-iňiz, -üňiz	-yň, -uň, -ň	-myzyň, -uzyň
3.	Olluk	-i	-i, -si	-y, -sy	-y, -sy

Çyzgyny göçürip alyň we ýatlaň.

Ýöňkemeler esasan üçdür. Birliги, köplügi bilen altydyr. Üýtgedilýän at sözünüň inçelik — ýogynlygyna,

bognuna, çekimli ýa-da çekimsiz ses bilen gutarýan-dygyna garap, oňa goşulýan goşulmalarda-da tapawut bolýar.

Menlik ýöňkemesiniň birliğinde we köplüğünde içinde **u, ü** dodak çekimlisi bolan bir bogunly atlaryň **yzyna -um, -üm, -umyz, -ümüz** goşulmalary goşulýarlar.

34-nji gönükme. Okaň. Has gara ýazylan sözlere üns beriň we göçüriň.

1. Jumagülüň basan **keçesi** meniň **keçämden** kiçi.
2. — Seniň **keçäň** ulumy? — Hawa, uly we ykjam. Şonuň üçin **keçämiz** hemişe hyrydarly. Siziň **keçäňiziň** hem şeýle bolmagyny arzuw edýärim.

Soňy «**e**» sesi bilen gutaran atlar menlik we senlik ýöňkemeleriň birliği we köplügi bilen üýtgänlerinde «**e**» sesi «**ä**» sesine öwrülýärler. Meselem: Gije — gijäm, gijäň, gijämiz, gijäňiz...

Emma bu kada «ene, eje» ýaly sözler eýerme-ýärler.

Meselem: eje — ejem, ejeň, ejemiz, ejeňiz...

35-nji gönükme. Okaň. Has gara ýazylan sözlere üns beriň we göçüriň.

1. Atamyradyň hiç zatdan **gorkusy** ýokdy.
2. Berdijigiň oýnap ýören **pökgüsi** birden suwa gaçaýdy. Mele derrew onuň pökgüsini alyp berdi.
3. Bu gije Aýnanyň köp wagta çenli **ukusy** gelmedi.

Birinji bogunda dodak çekimlisi bolup, **zy -y, -i** sesleri bilen gutaran iki bogunly atlar olluk ýöňkemesi bilen üýtgänlerinde **-y, -i** sesleri **-u, -ü** sesine öwrülýärler.

ATLARYŇ DÜŞÜM BILEN ÜYTGEÝŞI

36-njy gönükme. Çyzga gowy üns beriň. Şoňa esaslanyp, «su-rat» sözünü düşüm bilen üýtgediň.

DÜŞÜMLER

	Düşümleriň atlary	Soraglary		
		adam atlary üçin	haýwan we zat atlary üçin	ýurt, orun aňladýan atlar üçin
1.	Baş düşüm	kim?	näme?	nire?
2.	Eýelik düşüm	kimi?	nämäni?	niräni?
3.	Ýöneliş düşüm	kime?	nämä?	nirä?
4.	Ýeňiş düşüm	kimi?	nämäni?	niräni?
5.	Wagt-orun d-i.	kimde?	nämede?	niredede?
6.	Çykyş düşüm	kimden?	nämeden?	nireden?

37-nji gönükme. Okaň. Has gara ýazylan sözleriň haýsy düşümde üýtgändigini aýdyň we göçüriň.

IŞGÄR ÝIGIT

Biziň «Azatlyk» şirket **hojalygymyzda** bir ýigit bar. Oňa Abdyrahman Ibadullaýew diýýärler. **Abdyrahmanyň** dynç ýörenine duşmak kyn. Onuň bar **zatdan** başy çykýar.

Bir görseň **balarylaryna** gözegçilik edip ýörendir, bir görseňem öz eken **bagynyň** içine aýlanyp, **şägirtlerine** ýumuş buýrup ýörendir.

Oba adamlary **Abdyrahmana** işgär ýigit diýýärler. Onuň **mehanizasiýadan** hem düşünjesi zor. Ol iş bitirip, alkyş baryny alýar (*Köbeý Artykow*).

38-nji gönükme. Goşgulary okaň. Mazmunyny düşündiriň. Her şahyryňkydan islegiňize görä bir sözi saýlap alyp, düşüm bilen üýtgediň we göçüriň.

1. Bagt bolan bolsa altyn hazyna,
Onam meň öňümde açyp goýsalar;
Ne düşer bijäňe, gel, bagtyň syna,
«Göwnüňe ýaranyň alay?!» diýseler;

Namart men, gollarmy uzadyp alsam,
Diýerin: «Göreşsiz bagt islämok».
Özüme halk ogly diýdirip bilsem,
Meniň üçin şondan belent bagt ýok.

(*Ahmet Mämmedow*)

2. Ýagşylar ýanynda ýörgül sen özüň,
Dür bolsun daýyma sözlegen sözüň.
Alymlara uýsaň, açylar gözüň,
Jahyllara uýsaň, kör dek bolar sen.

Magtymguly, garap sözle daşyňny,
Jaýyň bilip sarp et nan-u-aşyňny,
Kämil tapsaň, goý ýolunda başyňny,
Är zyznda ýörseň, är dek bolar sen.

(*Magtymguly*)

39-njy gönükme. Bir bogunly dodak çekimlili we soňy **-y, -i** sesleri bilen gutaran sözleriň wagt-orun hem çykyş düşüminde üýtgeýşine syn ediň we göçüriň.

1. Häzir Reýhanarap süýji ukuda ýatyrdy. Görogly bolsa ony ukudan oýarmak barada ýeňňesi Gülendam bilen maslahat edýärdi («Görogly» eposyndan).

2. Obanyň günbatary giden öri meýdanydy. Çopan goýunlaryny şol örüde bakýardy. Garaňky düşdi. Goýunlary örüden alyp gaýtdylar (*Gazakbaý Ýollyýew*).

Iki bogunly sözleriň birinji bognunda **-u, -ö** dodak çekimlisi bolup, soňy **-y, -i** sesleri bilen gutarsa, onda wagt-orun we çykyş düşüminde **-y, -i** sesi **-u, -ü** sesine öwrülýär.

Meselem: Buky –bukuda, bukudan, öri — örüde, örüden.

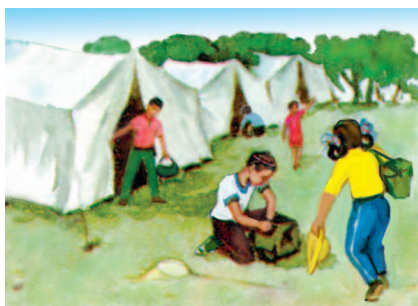
TEKST

40-njy gönükme. Sözlemleri ýerbe-ýer goýup, tekst düzüň we ýazyň.

Abdyrahmany uzak ýyllaryň dowamynda tanaýanlygym, onuň bilen maslahatlaşýanlygym üçin indi onuň başga häsiýetleri barada gürrüň berjek. Bu ýigit okumyş. Onuň baý kitaphanasy bar. Onda türkmen, özbek, garagalpak we rus dillerinde neşir edilen sekiz ýüze golaý kitap bar. Olar tematiki taýdan dürli-dürli. Esasan-da daýhançylyk, tehnika, balaryçylygy, kulinariýa, terbiýä we ş.m. ugurlara degişli kitaplar. Abdyrahman kynçylyk çeken çagy şol kitaplar oňa ýardam berýärler (*Köbeý Artykow*).

41-nji gönükme. «Ene dili» okuw kitabyndan tekst saýlaň. Onuň näçe bölekden ybaratdygyny anyklap, her bölüme sözbaşy tapyň.

42-nji gönükme. Berlen meýilnama esasynda surata garap «Syýahatçylar» diýen hekaýa düzüň.

Meýilnama

1. Taýýarlyk işleri. 2. Ýolda. 3. Dag tebigaty. 4. Dynç alyş wagty.

Birnäçe sözleriň many we grammatik taýdan baglanyşykly ýazgysyna **tekst** diýlip at berilýär.

Her bir tekst belli bir zat, waka, mesele dogrusynda bolýar. Ol hem tekstiň temasy hasaplanýar.

43-nji gönükme. Okaň. Aşakdaky tekstiň temasyňy anyklaň.

Wagtyň gadyryny bilmek gerek... Etmeli işleriňi tertibe salmaga wagtyň bolar ýaly işe öň barmaly. Ýygnak çagyrylsa, oňada irden barmaly. Sebäbi bu ýerde tanyş-bilişiňe duşýarsyň. Şonuň üçin gürrüň etmän oturar ýaly, ýygnagyň öňünden olar bilen gürlleşmek bolar. Bir ýere myhmançylyga çagyrylsaň welin, gijä-de galmaly däl, wagtyndan öňem barmaly däl. Giç barsaň-a köpçüligi garaşdyrarsyň, irräk baraýsaňam ony işden goýarsyň (*Kaýum Taňrygulyýew*).

44-nji gönükme. Berlen temalary okaň. Şolardan birisini saýlap alyp, tekst düzüň. Gaýtadan gözden geçirip, onsoň göçüriň.

Ejeme kömek berýärin. Kitap. Bag. Biziň howlymyz. Meniň söýýän ýazyjym. Meniň partadaşym.

Düzen tekstiňiziň möçberi 5—8 sözlemden köp bolmasyn.

45-nji gönükme. Okaň. Tekstden peýdalanyp, siz öz ýoldaşlaryňyz bilen nähili gatnaşýandygynyzy aýdyň.

Jepbar ýoldaş Nuryny ýekşenbe güni öýüne myhmançylyga çagyrdy. Nury çakylygy kabul edip, bellenen wagtda geldi. Jepbar we onuň ata-enesi myhmany güler ýüz bilen garşy aldylar. Saçak başynda «Kim bolmaly? haýsy käri saýlap almaly?» diýen temalardan gürrüň etdiler.

Tekstdäki many taýdan bir-birine ýakyn bolan sözlemleriň jemine **abzas** diýilýär. Her bir tekst birnäçe abzasdan ybaratdyr. Her bir abzasda anyk bir

pikir beýan edilýär. Şol pikir welin başdaky abzaslardaky pikiri gös-göni beýan etmän, eýsem şol pikiri yzygiderli dowam etdirýär. Her bir waka degişli abzas setir başyndan ýazylýar. Ýazuwda bolsa iki-üç harp ýerleşer ýaly boşluk goýup gidilmegi arkaly ol aňladylýar. Abzas bilen ýazylan tekst gutaranyndan soň, eger boş ýer bolsa-da, ol şol durşuna galdyrylýar.

46-njy gönükme. «Ene dili» okuw kitabyndan abzasy tapyň.

47-nji gönükme. Matally okaň we jogaby bilen göçüriň.

Ýere urdum paltany,
Agzy gyzyl haltany.
Ýerden bir oglan çykdy,
Uly ilin soltany.

Goşgularda, şygry bilen ýazylan eserlerde abzas goýulmaýar.

48-nji gönükme. Ýatdan bir bent goşgy aýdyň. Ony ýazyň. Näme üçin abzas goýmandygyňyzyň sebäbini düşündiriň.

49-njy gönükme. Okaň. Näçe abzas bardygyny anyklaň. Goşgy bölegini göçüriň.

Gafur Gulam meniň söýgüli şahyrym. Men onuň goşgularyny, kyssa eserlerini örän köp okadym. Onuň sada dilde ýazylan, çuň akyl-paýhasa ýugurlan eserlerini okap, tolgunmazlyk mümkin däl.

Indi onuň goşgularyndan bir mysal getirmekçi:

Sen şeýle gözelsiň, eziz Watanym,
Sen meniň gözümsiň, meniň bedenim.
Sensiň owal — ahyr söýüp ýetenim,
Janym, bu ýüregim, hatda bu tenim —
Bu бүтин барлыгым — bary seniňki.

(«Gündogar şapagy» diýen kitapdan)

50-nji gönükme. Sanawaçlary goşgy şekiline getiriň.

Pyrlampyş. Ýola düş, Ýorgala! Ak teňňe. Gök teňňe.
Çyk, ýeňňe!

51-nji gönükme. Bilýän sanawaçlaryňyzdan aýdyň. Soň kada boýunça goşgy şekiline getirip göçüriň.

52-nji gönükme. Okaň. Şol tekste esaslanyp, atçylyk sporty barada öz bilýänjähizi gürrüň edip beriň.

Ýaňy — ýakynda biziň «Azatlyk» şirket hojalygymyzda atçylyk sportuny ösdürmek boýunça maslahat geçirildi. Oňa köp ýerlerden adamlar gatnaşdylar. Her duşenbede öýlän sagat 2-den 5-e çenli at çapyşygyny geçirmeklik bellendi. Bu iş durmuşa geçip ugrady (*Köbeý Artykow*).

GAÝTALAMAK ÜÇIN SORAGLAR

1. Dil jemgyýetde nähili hyzmaty ýerine ýetirýär?
2. Çekimliler we olaryň toparlara bölünişi barada aýdyň.
3. Açyk we dymyk çekimsizleri düşündiriň.
4. Asyl söz we goşulma diýlip nämä aýdylýar?
5. Sada we goşma sözleriň aýratynlygyny düşündiriň.
6. At näme? Olar ýöňkemedede, düşümde nähili üýtgeýärler?
7. Tekst we abzas näme?

SINTAKSIS WE PUNKTUASIÝA

1. Söz düzümleri

53-nji gönükme. Okaň. Has gara ýazylan sözleriň nähili soraga jogap bolýandygyny aýdyň.

Aşyryň kitaby. **Namanganyň** almasy. **Samarkandyň** çöregi. **Meläniň** depderi.

Şu sözlemlerdäki birinji sözüň sypat, ikinjisiniň atdygyny belläň.

54-nji gönükme. Şol sözleri indi sözlemiň içinde getiriň we alnan sözleriň aşagyny çyzyp göçüriň.

Nusga: **Aşyryň kitaby** örän gyzykly ekeni. Doganyň bazardan **Namanganyň almasyny** satyn alyp getirdi.

Näme üçin şol sözleriň aşagyny çyzanlygyňyz barada oýlanyň.

55-nji gönükme. Okaň. Sözlerden söz düzümlerini emele getiriň we göçüriň.

Ýap, suw. Mekdep, täze. Oglan, kitap. Ojar, köz. Guýy, suw. Maşyn. tigr. Şäher, howa. Palta, desse.

Nusga: Ýabyň suwy.

Many we grammatik taýdan sözleriň özara ikibir-ikibir baglanyşmagyna **söz düzümleri** diýlip at berilýär.

Meselem: Meniň kitabym, çeşmäniň suwy. Köne ýol.

Şol iki sözüň ilkinjisine garaşly söz, ikinjisine bolsa esasy söz diýilýär. Meselem: «Çeşmäniň suwy» diýlende «Çeşmäniň» garaşly söz, «suwy» esasy söz bolýar.

56-njy gönükme. Okaň. Her bir sözlemiň içinden söz düzümlerini tapyň we göçüriň. Garaşly hem esasy sözüň haýsydygyny aýdyň.

1. Asmanyň ýüzi göm-gökdi. 2. Bu gün kakamyň keýpi kökdi. 3. Gelmegi özümiňem ýüregim küýseýär. 4. Howlynyň içine ser saldym. 5. Meniň keýpim göterildi («*Gündogar Şapagy*» diýen kitapdan).

57-nji gönükme. Okaň. Söz düzümleriniň esasy sözünde nokatlaryň deregine galdyrylan goşulmany goýuň we göçüriň.

Pasyllaryň soltan.... daň şemal...., meýdanyň sapa...., meniň kalbym...., sungatyň ussad..., sahnanyň aý..., şahyryň ses...., sungatyň bägül...., ylhamymyň çeşme...., güýzüň hezzet...., gyzlaryň ses... (*Rahmatulla Uýgun*).

58-nji gönükme. Okaň. Has gara ýazylan sözlere üns beriň. Söz düzümini göçüriň.

Welmämmediň gurluşykçy **ogly** bar,
Bina edýär äpet **beýik jaýlary**.

Şirin sesi-de bar, aýdym aýdýar,
Sowup berýär **kiçiräjik toýlary**.

(*Akgeldi Aşyrow*)

Söz düzümleriniň birinjisi (garaşly sözi) belli bir soraga jogap bolýar. Oňa esasy sözüň üsti bilen sorag berilýär. Meselem: Miwäniň ejesi (kimiň ejesi?), goýnuň ýatagy (nämäniň ýatagy?), derýanyň balygy (niräniň balygy?), gara çay (nähili çay?) we ş.m.

Söz düzümleriniň görnüşleri köpdür. Bulary emele getirýän sözleriň özara baglanyşlary hem bir meňzeş däldir. Indi olaryň esasyalaryny görüp geçeliň.

1. Birinji söz (garaşly) köplenç eýelik düşüminde, ikinjisi (esasy) belli bir yönkemede gelýär. Bular şol goşulmalar arkaly bir-birleri bilen baglanyşýarlar. Şonda birinji söz bolsa eýelik düşüminiň goşulmasyna jogap bolýar. Meselem: Kimiň ejesi? Miwäniň. Nämäniň ýatagy? Goýnuň ýatagy. Niräniň almasy? Namanganyň almasy. Şeýle-de bolsa garaşly söz eýelik düşüminiň goşulmasyny kabul etmän hem biler. Meselem: Üçgüduk suwy. Samarkant baglary, oba oganlary we ş.m.

2. Belli bolşy ýaly, garaşly (birinji) sözi sypatdan, ikinji (esasy) sözi atdan bolan söz düzümleri bir-birleri bilen manylary boýunça baglanyşýarlar. Şeýlelikde, birinji söz nähili? diýen soraga jogap bolup, hiç hili goşulma kabul etmeýär. Meselem: Süýji erik, süýji erikden, süýji erikleriň we ş.m.

59-njy gönükme. Sözleriň her birine laýyk söz tapyp, söz düzümlerini emele getiriň we göçüriň.

Çörek, bag, tam, jöwen, atyz, ýap, taý, kagyz, ruçka, galam, kitap, köýnek.

N u s g a : *Ejemiň çöregi...*

60-njy gönükme. Okaň. Garaşly sözünüň sypatdan, esasy sözünüň atdan bolan söz düzümlerini saýlap göçüriň.

1. Myhmanlar daşarda duran ýerlerinden, ony täze ýyl hem täze myhman bilen gutladylar (*Rahmat Faýzy*). 2. Bir galyň gar düşen günüdi (*Abdylla Kahhar*). 3. Men ýuwaş ses bilen jogap berdim (*Aýbek*).

61-nji gönükme. Her biriňiz oýlanyp, dört sany söz düzümini tapyň. Olary sözlem içinde ulanyň we göçüriň.

Eýsem sözlem bilen söz düzümleriniň tapawudy barmy? Bar. Sözlemler gutaran bir oý-pikiri aňladýarlar. Olar tekstde özbaşdak ulanylyp bilinýär. Söz düzümleri welin başgaça. Ol sözlemiň içinde getirilmese, şol durşuna özbaşdak bir manyny, gutaran oý-pikiri aňladyp bilmeýärler. Söz düzümi köplenç sözlemiň içinde ulanylýar.

Meselem: Mekdebimiziň sportsmenleri ýaryşda ýeňiji boldular. Şu sözlemdäki «Mekdebimiziň sportsmenleri» söz düzümi diňe sözlem içinde gelip biler we oý-pikiri aňlatmaga hyzmat eder.

62-nji gönükme. Alty sözden söz düzümini emele getiriň we göçüriň.

Tokaý, jülge, aýdym, mekdep, pagta, mata.

63-nji gönükme. Okaň. Aşakdaky tekstden iki söz düzüminiň esasy sözünü düşümler bilen üýtgediň we göçüriň.

Süýji gawun. Ýaşyl ýaprak.

64-nji gönükme. Garaşly sözi eýelik düşüminde bolan söz düzümlerinden başisini tapyň we göçüriň.

GAÝTALAMAK ÜÇİN SORAGLAR

1. Söz düzümi näme?
2. Garaşly we esasy söz hakda gürrüň beriň.
3. Söz düzüminiň goşulmaly görnüşleri.
4. Hiç hili goşulma kabul etmedik söz düzümleri.

2. Sözlemler we olaryň görnüşleri

Gutaran bir oý-pikiri aňladýan söze ýa-da sözlere **sözlem** diýilýär.

Meselem: Garaşýan ýoldaşym geldi. Gitdik.

65-nji gönükme. Okaň. Her sözlemiň näçe sözden ybaratdygyny aýdyň we göçüriň.

1. Hawa. Dunaý hakykatdanam çuň («*Gündogar şapagy*»). 2. Biz myhmanhanada ýerleşdik (*Hamit Gulam*). 3. Azgynlar köpelişdir (*Aýbek*). 4. Nafisa henizem gelenokdy (*Adyl Ýakubow*).

66-njy gönükme. Okaň. Gitdiler, işledi, ýasady, sürdi, barýar, gygyrýar, eglendi, geýindi, çalýar, daňdy. Şu sözleri sözlemiň içinde getiriň we ýazyň.

67-nji gönükme. Okaň. Traktorçy, okuwçy, bagşy, mugallym, ussa, gurluşykçy, bagban, aşrez, dayhan, çopan. Şu sözlerden peýdalanyň sözlemler düzüň we ýazyň.

68-nji gönükme. Okaň. Sözlemlere we dyngy belgilere üns beriň. Siz hem şolardan nusga alyp 3—4 sözlem düzüň.

1. Siz Şarafatyň brigadasynda işläpmidiňiz? (*Nazir Safarow*) 2. Al, gerek bolsa! (*Adyl Ýakubow*). 3. Modalyrak geýnäýende näme bolýar? (*Sünnetulla Anarbaýew*) 4. Aşyr, hany aýt! Şondan meniň niräm kemmiş? (*Pirimkul Kadyrow*). 5. Agaňzyň suraty gazetde çykypmydy? (*Sünnetulla Anarbaýew*).

Sözlemler üç topara bölünýärler.

Birine bir zady habar bermek maksady bilen ulanylýan sözleme **habar sözlemi** diýilýär. Onuň yzyndan nokat (.) goýulýar. Meselem: Jeren mekdepden geldi. Aky atasyna kömekleşýär.

Bir zady soramak maksady bilen aýdylýan sözleme **sorag sözlemi** diýilýär. Onuň yzyndan bolsa sorag belgisi (?) goýulýar. Meselem: Gapyny kim açdy? Agam nirä gitdi? Täze kitap aldyňmy?

Adamyň içki şatlygyny, hyjuwyny, begen-jini, gaharyny aňladýan sözleme **ýüzlenme sözlemi** diýilýär. Onuň yzyndan ýüzlenme belgisi (!) goýulýar. Zähmete şöhrat! Wah, kelläm agyrýar!

69-njy gönükme. Habar sözlemine degişli 4 sözlem düzüň we ýazyň.

70-nji gönükme. Mugallymyň görkezen tekstinden sorag sözlemine degişli baş sözlem tapyň we düşündiriň.

71-nji gönükme. Okaň. Sorag we ýüzlenme sözlemlerini tapyň we göçüriň.

72-nji gönükme. Teksti okaň. Sorag we ýüzlenme sözlemlerini göçüriň.

Okuw gutaran badyna okuwçylar zala ýygnandylar. Köp garaşdyrman mekdebiň direktory hem myhmany tirkäp içerik girdi. Ol zala bir laý göz aýlady-da «şu gün şahyr, terjimeçi we alym Ahmet Mämmedow bilen duşuşyk boljak» diýdi.

Hiç kimden ses çykmady. Hemmeleriň nazary özləri üçin nätanyş bolan inçesagat ýigide gönükdi. Alym oturlara seredip, minnetdarlyk äheňinde baş atdy.

Direktor Ahmede garap: «Duşuşykda ilki sözi myhmana beräýsek niçik bolarka?» diýdi. Teklip biragyzdan makulandy.

Ahmet Mämmedow öz durmuşy bilen tanyşdyrды, döreden goşgulary, eden terjimleri we ylmy işleri barada aýdyp, goşgularyndan okady.

— Berekella, şahyr! Tiz-tiz gelip duraweri?! — diýşip, zalda oturanlar el çarpdylar (*Hudaýberdi Hanmedow*).

73-nji gönükme. Berlen meýilnamadan peýdalanyp, öz gözegçiliginiň esasynda «Güýzde» diýen temadan hekaýa ýazyň.

Meýilnama

1. Güýzüň howasy. 2. Ağaçlar. 3. Guşlar. 4. Meýdan işleri.

74-nji gönükme. «Aýterek» diýen sanawajy ýatdan aýtmaga synanyşyň. Ondaky sorag we ýüzlenme sözlemlerine (belgilerine) üns beriň.

N u s g a : — Aýterek, Günterek! Bizden size kim gerek?
— Aýnabat diýen gyz gerek!

GAÝTALAMAK ÜÇIN SORAGLAR

1. Sözlemler näçe topara bölünýärler?
2. Habar sözlemi diýlip nämä aýdylýar?
3. Nähili sözleme sorag sözlemi diýilýär?
4. Haýsy sözlem adamyň içki duýgusyny aňladýar?
5. Sorag belgisi nirelerde goýulýar?
6. Ýüzlenme sözleminden soň nähili belgi goýulýar?

3. Ýygnak we ýaýraň ýönekeý sözlemler

75-nji gönükme. Sözlemlere üns beriň. Göçüriň.

Gurbanaly geldi. Atajan işleýär. Muhammet gitdi. Awtobus togtady. Mallar ugrady. Ejem gürrüň berdi.

Sözlemleriň habarynyň aşagyna iki, eýesiniňkä bir çzyk çzyň.

76-njy gönükme. Okaň. Köp nokat goýlan sözleri ýaýyň içindeki sorag esasynda anyklap ýazyň.

At (Näme etdi?) Bilbil (Näme edýär?) Şagal (Näme edýär?) Agam (Näme etdi?) Balyk (Näme edýär?) Jeren (Näme edýär?)

Goýmak üçin sözler: Saýraýar, kişnedi, barýar, gitdi, ýüzýär, uwlaýar.

77-nji gönükme. Okaň. Sözlemleriň eýesini tapyň. Göçüriň we eýäniň aşagyny çzyň.

KITABYŇ DOSTLARY

Merediň şahsy kitaphanasy bar. Ol täze çykan kitaplary satyn alýar. Meret kitabyňy ilki özi okaýar. Soň ýoldaş-

laryna gürrüň berýär. Merediň görelmesine Akmyrat-da, Mergen-de eýerdi. Hawa, diňe bir ýarym ýylyň içinde kitabyň dostlary iki esse artdy.

78-nji gönükme. Sütünlerdäki ada degişli sözleri peýdalanyp, ýygnak ýönekeý sözlemini düzüň we göçüriň.

Şemal şuwlaýar	It üýrýär	Howa sowady
Bulut —	Sygyr —	Suw —
Ýagyş —	Guzy —	Aýaz —
Ýollar —	Horaz —	Çagalar oýnamaýarlar

Näme üçin çagalaryň oýnamaýandygyny düşündiriň.

Sözlemler ýygnak we ýaýraň ýönekeý sözlemler diýen iki topara bölünýärler.

1. Diňe bir eýe bilen habardan ybarat bolan sözlemlere **ýygnak ýönekeý sözlem** diýilýär.

Meselem: Jaň kakylady. Okuwçylar girdiler. Agam işleýär. Durdy okaýar.

2. Baş we aýyklaýjy agzalary bolan sözlemlere **ýaýraň ýönekeý sözlem** diýilýär.

Meselem: Synpa girmäge jaň kakylady. Agam gurluşykda kerpiç örüji bolup işleýär. Durdy täze alan kitabyňy okaýar.

79-njy gönükme. Okaň. Ýaýraň ýönekeý sözleminden ýygnak ýönekeý sözlemini emele getiriň we göçüriň.

Nusga: *Ýaýraň ýönekeý sözlemi — Men bolsam çagalara goşulyşyp, yhlas bilen elipbiýi gaýtalap-gaýtalap okaýardym.*

Ýygnak ýönekeý sözlemi — Men okaýardym.

1. Awtomatçylar çagyryş hatlarymyzy elektrik fonarynyň yşygyna tutup gördüler (*Hamit Gulam*). 2. Teşebaý gaýyn atasynyňkydan gelip, täze myhmanhanasynyň eýwanynda Fasyh we Mamareým ependiler bilen ýomak atyşyp otyrды (*Mürzekalon Ismaýyly*). 3. Ol burç çeýnän ýaly ýüz-gözünü kürşerdip, tersine bakды (*Mumtaz Muhammedow*). 4. Men oýun göterýän adam bolsamdym, oňa goşulyp hezil edip gülerdim (*Pirimkul Kadyrow*).

80-nji gönükme. Okaň. Ýygnak ýönekeý sözleminden ýaýraň ýönekeý sözlemine emele getiriň we göçüriň.

Sapar işledi. Gurban bejerdi. Nury tekizledi. Selbi ýygýar.

4. Sözlem agzalary

A) Sözlemiň baş agzalary

81-nji gönükme. Okaň. Kese çzyk goýlan ýere ýaýyň içindäki soraga jogap bolýan söz goýup göçüriň.

N u s g a : — (*Kim?*) *aýdym aýtdy. Gurbanjemal aýdym aýtdy.*

— (*Kimler?*) tans etdiler. — (*Näme?*) ýer sürýär. — (*Kim?*) agaç çapýar. — (*Nire?*) uly şäher. — (*Näme?*) ýandy. — (*Näme?*) akyp başlady.

82-nji gönükme. Berlen sözlerden peýdalanyň, ýygnak ýönekeý sözlemlerini düzüň we göçüriň.

Barlady, äkitdi, okady, ýazýar, geljek, gürrüň berdi, ylgady, tutdy.

83-nji gönükme. Her biriňiz özbaşdak ýygnaýyň ýönekeý sözlemine degişli baş sözlem düzüň we ýazyň.

Eýe bilen habar sözlemiň baş agzalarydyr. Baş agzalar şol sözlemiň esasyňy emele getirýärler. Kim? Näme? Nire? Näçe? diýen soraglara eýe jogap bolýar. Sözlemde bolsa esasy gürrüň eýe dogrusynda gidýär.

Habar Näme etdi? Näme edýär? Näme etjek? Näme eder? diýen soraglaryň haýsy-da bolsa birine jogap bolup gelýär. Özem sözleriň soňunda gelýär.

Eýäni anyklamak üçin ilki habara sorag beräýmeli. Ondan soň Kim? Näme? Nire? Näçe? diýen soraglaryň haýsy-da bolsa birine jogap bolýan sözi tapmaly. Ýokarda belleýşimiz ýaly, şol soraga haýsy söz jogap bolsa, ol hem sözlemiň eýesi hasaplanýar. Mysal üçin, Durdy kitap okaýar. Ýaba suw geldi. On başe bölünýär diýen ýaly sözlemleri ýokardaky usulda derňemek bolar.

84-nji gönükme. Okaň. Sözlemlere sorag berip, ilki habary, soň eýäni tapyň we göçüriň.

Tohum sepildi. Bugdaý gögerdi. Myrat okaýar. Şirin surat çekýär. Mamam sallançagy üwreýär.

85-nji gönükme. Öýüňizde pikirlenip baş sözlem düzüp geliň we olary düşündiriň.

86-njy gönükme. Okaň. Has gara ýazylan sözleriň näme ekenligini aýdyň, sözlemleri göçüriň.

1. Daň **golaýlapdy**. (*Abdyrahim Gaýraty*). 2. Aý **dogdy** (*Jumanyýaz Şaripow*). 3. Kazydan jogap **bolmady** (*Mürzekalon Ismaýyly*). 4. Fazylat **dymdy** (*Samig Abdukahhar*). 5. Men **gitdim** (*Ýoldaş Şamşarow*). 6. Altynaý briga-dir **boljakmyş** (*Nazir Safarow*). 7. Tahýadaş **energetikleriň** şäheri. Onuň seýil bagynda Magtymgula ýadygärlik **dikel-dildi**. Oňa şäherliler **guwanýarlar** (*Halbibi Mätdurdyýewa*).

B) Sözlemiň aýyklaýjy agzalary

87-nji gönükme. Okaň. Aşagy tolkun bilen çyzylan sözlere üns beriň we sözlemleri göçüriň.

1. Gaýly obadan düýn geldi (*Köbeý Artykow*). 2. Men elewatory emelsizlik bilen ele aldym (*Pirimkul Kadyrow*). 3. Gulçulyk zynjyry gynyldy (*Jumanyýaz Şaripow*). 4. Plitada gaz ýanýar (*Polat Mömün*).

Eýe bilen habardan başga belli bir soraga jogap bolýan sözlere **aýyklaýjy agzalar** diýilýär.

Mysal üçin, «Aýnagül, gelyär» sözlerini derňäliň. Aýnagül — eýe, gelyär — habar. «Mekdebe hemmämiz-den ir» sözleri aýyklaýjy agzalardyr.

Sözlemiň aýyklaýjy agzalary ýa eýä, ýa-da habara, käte öz bir-birlerine baglanýarlar. Ýaňky sözlemdäki «Mekdebe» sözi habara baglandy (Nirä gelyär? — Mekdebe).

88-nji gönükme. Okaň. Tekstdäki okuwçynyň haýsy häsiýetleri barada söhbet edilýär? Şoňa üns beriň.

Daýhanlar bilen gowaça ekişi barada pikir alyşyp bolup-dym. Indi şähere ýetmelidim. Sagat onlardaky ýygnağa

ýetişmelidim. Bir garasam iki çaga gelyär. Özlerem göni maňa tarap. Şol gelişlerine-de elleri bilen hereket edip, bir zatlary düşündirjek bolýarlar. Garaşdym. Bular Sapargeldi bilen Akmyratdy.

«Çagalar bu ýerden-ä geçmeli däl. Belki, bir ýagdaý bolandyr» diýip oýlandym. Derrew anykladym.

Amanmät Aganyň ýatagyndan gije bir sygyr çykyp gidipdir. Mal eýesi ony gözläp, bar ýerlere aýlanyp çykypdyr. Emma sygry gördüm — bildim diýen bolmandyr. Ogrynyň eli degendir diýilse-de ol sygyr örän arryk ekeni. Onsoňam gözün bilen görüp, elin bilen tutmasaň peýdasy yok. Sapargeldi bilen Akmyradyň mekdebe gatnaýan ýoly zeýkeşiň gapdalyndan geçýärdi. Birinji synpda okaýan bu çagalar zeýkeşiň içinden bir malyň iňrenýän sesini eşidýärler. Baryp görseler bir sygyr suwa batypdyr. Çykjak bolup köp urunypdyr. Çagalar salymyny bermän töweregine garanýarlar. Emma hiç kime nazary kaklyşmanyndan soň göni meniň ýanyma dogurlamaga mejbur bolýarlar. Biz epesli adam toplan, ol ýere bardyk. Ýene ýarym sagat habar alynmasa. Mal janawar haram öläjek ekeni. Ony kynlyk bilen halas etdik.

Amanmät aga mekdebe bardy. Mugallymlara minnetdarlyk sözlerini aýtdy, Sapargeldi bilen Akmyrada sowgat gowşurdy (*Köbeý Artykow*).

Tekstiň mazmunyny gürrüň beriň. Ony aşakdaky meýilnama esasynda bölümlere bölüň. Sözbaşy goýuň we beýannama ýazyň.

Meýilnama

1. Iki çaganyň aladaly geliş.
2. Amanmät aganyň sygrynyň çykyp gidişi.

3. Sygryň halas edilişi.
4. Mal eýesiniň minnetdarlygy.

89-njy gönükme. Okaň. Sözlemiň aýyklaýjy agzalaryny anyklap göçürň, aşagyny tolkun çyzyk bilen çyzyň.

1. Küpede bir aýal uklap ýatan eken (*Samig Abdykahhar*).
2. Altynaý sizi asla garaşdyrmaz (*Nazir Safarow*).
3. Şo pille hem öňden bir ýap çykypdyr (*Hamza Hemkimzada*).
4. Şemal jogap berdi, bu gözəl pasyl (*Rahmatulla Uýgun*).
5. Barymyz bolarys wepaly esger (*Gafur Gulam*).

90-njy gönükme. Şu sözlerden öz islegiňize görä başisini saýlap alyp, sözlemler düzüň.

Aral deňzi, Amyderýa, Wepa, Atamyrat, Berdinazar, Durdy Gylyç, Beki Seýtäkow, Nowaýy, Berdak.

Amyderýa

91-nji gönükme. Okaň. Sözlemiň aýyklaýjy agzalaryny soraglar arkaly tapyň we düşündiriň.

Jumadurdy bilen Rejep bir synpda okaýardylar. Bular köp ýyllardan bäri bile gezerdiler. Bir gün Jumadurdy mekdebe gelmedi. Rejebiniň-de şol gün ugry bolmady. Ol derrew Jumadurdyň öýüne bardy. Dosty keselläp galypdyr. Rejep oňa şol günki geçilenleri öwrettdi. Jumadurdyň begenjiniň çägi bolmady. Ol Rejebe minnetdarlyk bildirdi. (*Akgeldi Aşyrow*).

Ç) Sözlemiň deňdeş agzalary

92-nji gönükme. Sözlemleri okaň. Bir soraga jogap bolýan birnäçe söze üns beriň we ýazyň.

Hally, Şamyrat, Atageldi, Ýagşymyrat dagylar dördünji synpda okaýarlar. Olar uzakdan gatnaýarlar. Okuwçylar atyz-çillerden, ýaplardan, ekinzarlyklardan we gurluşykçylaryň posýolkasyndan geçip, mekdebe gelýärler. Hally bilen Atageldi şu gün toprak daşadylar, saman taýýarladylar suw getirdiler we laý etdiler. Bir iş etjek bolsalar bular özara geňeşerdiler, maslahatlaşardylar we bir-birlerine kömek bererdiler.

93-nji gönükme. Nusgadan peýdalanyň, özüňiz ýatdan dört sözlem düzüň we deňdeş agzalary düşündiriň, ýazyň.

Nusga: *Masgarabaz (Näme edýär?) oýnaýar, bök-ýär, ylgaýar we aşyrym atýar.*

Eger-de sözlemde birnäçe söz bir soraga jogap bolsa, bir heň bilen aýdylsa, oňa **deňdeş agzalar** diýilýär. Olar birnäçe eýeden-de, habardan-da we aýyklaýjy sözlerden-de bolup biler.

Deňdeş agzalaryň arasynda kömekçi söz bolmasa, onda aralarynda otur goýulýar.

Meselem: Geçen ýyl hojalygymyz pagta, дәне, bakja we beýleki planlaryny artygy bilen doldurdy. Ata, Çary, Muhat, Weli dagylar agşam kurortdan geldiler.

Kombaýn ýygnaýar, orýar, döwýär we arassalaýar.

Öten agşam ýygnaýar, döwlet, Meläni we Aşyry öwdüler.

94-nji gönükme. Okaň. Göçüriň we deňdeş agzalaryň aşagyny çyzyň.

Şirin, Tawus, Jemal, Aýnur, Dürdäne,
Aýdym aýdyp, tans etdiler erkana.
Akbaý, Döwlet, Hajy bilen Hanguly,
Göreş tutup, haýran galdyrdy ili.

(Akgeldi Aşyrow)

95-nji gönükme. Okaň. Hemmesi bir meňzeş soraga jogap bolýan sözleri saýlap göçüriň.

Biz ussahanada Gadam aganyň gapdalynda garap durus. Ussa bir guraly alýar-da şägirtlerine seredýär, ony görkezýär, gürrüň berýär we öwredýär. Şägirtleri bolsa üns berip diňleýärler, oňa sorag berýärler we işläp görkezmegini haýyş edýärler.

ÝÖNEKEÝ WE GOŞMA SÖZLEMLER

96-njy gönükme. Okaň. Ýönekeý sözlemleri saýlap göçüriň.

1. Awtobus görüнди welin, ýolagçylar gozganyp başladylar. 2. Mämmet ýap gazýar. 3. Ol maşynyň ýanynda dursaňdagy sesi gulagyňy gapyp barýardy, talyň düýbünde welin onuň zenzelesi kä peselip, käte galyp, birgeňsi bolup eşi dilýärdi (*Ýoldaş Şamşarow*). 4. Enegül haly dokaýar. 5. Pälwanlar ýaryşýarlar.

Öz gurluşlary taýdan sözlemler ýönekeý we goşma sözlemler diýen iki topara bölünýärler.

Diňe bir sözlemden düzülenlerine **ýönekeý sözlem** diýilýär. Meselem: Bulut syryldy. Gün çykdy. Sen öýe berlen işi haçan ýerine ýetirdiň?

Birnäçe ýönekeý sözlemlerden düzülen sözlemlere **goşma sözlem** diýilýär. Ýönekeý sözlemler bir-birleri bilen emma, welin, ýöne, ýogsa, ýogsam bolmasa, hem, -da, -de, we ýaly kömekçiler arkaly baglanyşýarlar. Olar käte diňe otur arkaly-da baglanyşyp biler.

Meselem: Ilim-günüm bolmasa, aýym-günüm dogmasyn. Annadurdy kitap satyn aljakdy welin, puly öýünde galaýypdyr. Sagat 8-30 boldy welin, derrew girmäge jaň kakylady.

Goşma sözlemlerdäki ýönekeý sözlemleriň arasynda we, hem baglaýjy kömekçileri gelse, onda otur goýulmaýar. Emma, ýöne baglaýjylary gelse öňünden, welin gelse yzyndan otur goýulýar.

97-nji gönükme. Okaň. Ýönekeý we goşma sözlemleri anyklaň, göçüriň. Ýönekeý sözlemleriň aşagyny çyzyň.

Altynaý Döwran agadan ýapyşdy. Döwran aga Altynaýa maslahat bermezden ozal, ondan haýsy uçastkada işlemek isleýändigini sorady... Nurulla ozal mekdep müdiridi. Onuň ölümi dogrusyndaky şum habar okuwçylaryň gulagyna baryp ýetende, aglamadyk, gözýaş dökmedik ýekeje-de çaga ýokdy (*Nazir Safarow*).

98-nji gönükme. Okaň. Ýönekeý sözlemlerden goşma sözlemleri emele getiriň. Şonda siz baglaýjy kömekçilerden peýdalanyň

Nusga: *Gar dyndy we çagalar oýnamaga çykdylar.*

Jeren geldi. Ogultäç daýza hamyryny zuwalamaga başlady. Gyz bedresini bir gapdalda goýdy. Tamdyra ýakar ýaly odun taýýarlady. Jeren ejesiniň ýanyna geldi. Oňa kömek berdi. Ogultäç daýza begendi. Gyzynyň hyzmatyndan hoşal boldy (*Ýazgül Durdymädowa*).

Zuwala

99-njy gönükme. Okaň. Goşma sözlemlere üns beriň. Göçüriň we baglaýjylaryň aşagyny çyzyň.

Täjigül mekdepeden geldi welin, papkasyny jigisi garbap aldy. Ol geýimlerini çykardy we bir gapdalda ýygnap goýdy. Täjigül ýuwunmak üçin hereket etdi, emma bedrede suw ýokdy.

Muny jigisi derrew duýdy we daşardan suw getirdi. Onýança ejesi geldi-de günortanlyk ediner ýaly nahar taýýarlamaga girişdi (*Şerip Gurbanow*).

100-nji gönükme. Okaň. Köp nokat goýlan ýerlere baglaýjy kömekçilerden haýsysyny goýmalydygyny anyklap, sözlemleri göçüriň.

1. Men zzyňdan gygyrdym..., sen ony eşitmediň.
2. Hälem irräk turaýdyň, okuwyňa ýetişmejek ekeniň.
3. Bahar der döküp işledik..., güýz bol hasyl alaýdyk.
4. Agam mallary ýataga gabady..., olaryň öňüne ot dökdi.
5. Daýymlara barýaryn.... taýyma baş öwredýärim (*Nakyl*).

BAŞGANYŇ SÖZI

101-nji gönükme. Okaň. Başganyň sözüne üns beriň we ony saýlap göçüriň.

Mugallym okuwçylara: «Özbek halk ertekileri» diýen kitaby okadyňyzmy?» diýip ýüzlendi. Suraýýa elini

göterdi. Mugallym oňa: «Aýt, Surayı́a!» diýdi. «Men ol kitaby boýdaşym Maýsadan alyp okapdym» diýip, Surayı́a jogap berdi. Mugallym Maýsa güler ýüz bilen bakdy-da şeýle diýdi. «Sen boýdaşyňa wepaly gyz ekeniň. Özüňde-de bahylçylyk ýok ekeni. Berekella, Maýsa!» (*Abdy Ýagmyrow*).

Gepleýän ýa-da ýazýan adamyň öz sözünüň arasynda kesekiniň sözünü getirmegine **başganyň sözi** diýilýär. **M e s e l e m**: Mugallym nobatça: «Synp tagtasyny süpür!» diýdi. Şu ýerde mugallym nobatça, diýdi» gürrüňçiniň (awtoryň) sözi. «Synp tagtasyny süpür!» diýen sözler (sözlem) başganyň ýagny mugallymyň sözi.

Başganyň sözi ýazuwda goşa dyrnagyň («....», «.....») içine alynýar. Eger-de başganyň sözi sözlemiň ortasynda gelse, onda onuň öň ýanyndan iki nokat (:) goýlup, goşa dyrnak açylyp («...»), onsoň başganyň sözi ýazylyar.

Ilki harpy baş harp bilen ýazylyp başlanýar. Goşa dyrnak başganyň sözi gutaran ýerinde ýapylýar (....», «). Ondan soňra adatda bolşy ýaly «diýip, diýdi, diýen...» ýaly sözler ulanylýar. **M e s e l e m**: Käbegül gündeligini açyp: «Kaka, ynha men başlik aldym» diýdi. Klubdan: «Zähmet pälwanlaryna şöhrat!» diýen sözler eşidilýärdi.

102-nji gönükme. Okaň. Dyngy belgisini goýup, sözlemleri göçüriň.

Halmyrat Esene agşam klubda konsert boljak, barjakmy diýdi. Hawa aýdym — saz diňläp, lezzet almak gowy ahyryn

diýip, Esen jogap berdi. Ol az salym oýlanyp durdy-da şeýle diýdi. Olar kimler bolmaly Halmyrat raýon Medeniýet öýüniň bagşylary-da diýip, Esene düşündirdi. hökman bararys, bagşylary üns berip diňläris diýip, Esen göw-nündäkini mälim etdi.

103-nji gönükme. Sözlemleri okap, başganyň sözünü anyklaň, göçüriň we aşagyny çyzyň.

Mamyş Keýijege: «Meýdanda gurjak oýnajakmy?» diýdi. «Ýok!» diýip, gyzjagaz jogap berdi. Mamyş: «Men-ä gidip oýnap geljek» diýdi. Keýijek ep-esli wagt oýlanyp oturdy. Soňra şeýle jogap gaýtardy. «Sen git-de oýnaber. Men-ä öýden çykjak däl». Mamyş sebäbini bilmek isläp: «Näme üçin?» diýip sorady. Keýijek: «Ýagys ýagyp, ýerleri palçyk etdi. Aýagym batga bolýar» diýdi. jigisiniň akyl — paýhasyna Mamyş begendi.

104-nji gönükme. Durmuş wakalaryndan, gazetlerden, kitaplardan peýdalanyň, her biriňiz öýünüzde baş sözlem düzüň. Şol sözlemleriň içinde başganyň sözi-de bolsun.

GEPLEŞIK

105-nji gönükme. Okaň. Gürrüniň näçe adamyň arasynda gidýändigine göz ýetiriň.

- Oglum, bu kitaby kimden aldyň?
- Partadaşym Şamyratdan aldym.
- Kitabyň daşy näme üçin hapa?
- Enarjyk hapa elleri bilen tutdy-da!

- Beýtseň saňa hiç kim kitap bermez.
- Bolýar, eje. Çaňyny kakyp, ýygnap goýjak.

Iki we birnäçe adamyň arasynda gidýän gürrüňlere **gepleşik** diýilýär. Gepleşikde her bir adamyň sözünüň öňünden kese çyzyk (–) goýulýar.

106-njy gönükme. Gepleşige degişli her biriňiz alty sözlem düzüň we ýazyň.

107-nji gönükme. Sözlemleriň galdyrylan dyngy belgilerini goýup, gepleşigi ýazuw kadasyna laýyk edip göçüriň.

Çary sen Magtymgulynyň goşgularyny okapmydyň diňe bir okamak däl men şahyryň ençeme goşgusyny ýatladymam olary ýoldaşlaryňa haçan aýdyp bermekçi hepdäniň şenbe güni Magtymgula bagyşlanyp geçiriljek edebiýat agşamynda.

ÝÜZ TUTMA SÖZLERI

108-nji gönükme. Okaň. Has gara ýazylan sözleri göçüriň we düşündiriň.

1. **Jepbar**, sen haçan öýüňe gitjek? Men ýene bir hepdeden giderin, Araz. 2. **Gadyrly ýoldaşlar**. Saglygyň gadyryny bilmeli. 3. Seniň ýadyňa düşýärmä, Aman, ol adamy ikimiz geçen ýyl Daşkentde görüpdik. 4. Boş wagtyňyzy bihuda geçirmäň, **oglanlar!**

Kime ýüzlenilýändigini aňladýan söze **ýüz tutma sözleri** diýilýär. Meselem: eje, ertir meni ir turuz. Gadyrly okuwçylar, siziň geljegiňiz ýagty we aýdyňdyr. Şu sözlemlerdäki «Eje, gadyrly okuwçylar» sözleri ýüz tutma sözleridir.

Ýüz tutma sözleri sözlemiň başynda, ortasynda we aýagynda gelip bilýär. Eger-de şol söz başda gelse yzyndan, ortada gelse, iki tarapyndan, soňunda gelse, onda öň ýanyndan otur goýulýar. Meselem:

Akjagül, sen agşam klubdaky oýna tomaşa etdiňmi?

Sen, Akjagül, agşam klubdaky oýna tomaşa etdiňmi?

Sen agşam klubdaky oýna tomaşa etdiňmi, Akjagül?

Ýüz tutma sözleri sözlemiň eýesi, habary we aýyklaýjy agzalary bolup bilmeýärler.

109-njy gönükme. Okaň. Ýüz tutma sözleriniň sözlemiň niresinde gelendigini aýdyň. Olary saýlap ýazyň.

1. Hat geler, dostum, her hili oý–hyýallary göwnüňe getirme (*Abdulla Kahhar*). 2. Sabyrly gul dura-bara şat bolar, oglum (*Aýbek*). 3. Sen ýetim dälsiň, ukla, jigerim! (*Gafur Gulam*). 4. Täze ýylyňyz gutly bolsun, ýoldaşlar! (*Rahmat Faýzy*). 5. Düşünýän, oglum, hemmesine düşünýän — diýip, goja jogap berdi (*Abdyrahym Gaýraty*).

110-njy gönükme. Goşgy bentlerini labyzly okaň. Ondaky ýüz tutma sözleri düşündirip beriň we göçüriň.

1. Magtymguly hyýal düşüp özüme,
Köp tomaşa geler, geçer gözüme.
Eşidenler, aýp eýlemän, sözüme,
Iller kimin sözüm uz hem bolmasa!

(Magtymguly)

2. Ýürek telwas eder, göterler serim,
Köňül arzuw eýlär, Watanyň, seni!

(Zelili)

3. Eý, perzendim, saňa zynhar nesihat,
Kişini yzyndan saýygy bolma.
Syla ussadyňy ataňdan zyýat,
Lebiz — ykraryňdan taýygy bolma.

(Tolybaý Kabulow)

111-nji gönükme. «Okuwçylar», «Daýhanlar» diýen ýüz tutma sözleriniň sözlem içinde haýsy ýerde gelendigine üns beriň. Galdyrylyp gidilen dyngy belgilerini goýup, teksti göçüriň.

1. Okuwçylar täze mekdep jaýyňyz mübärek bolsun!
Mekdep emlägini siz okuwçylar edil gözüňiziň göreji ýaly gorap saklamalysyňyz. Elmydama tertip-düzgüne esewan boluň özüňizden kiçilere görelde boluň okuwçylar.

2. Daýhanlar harmanyňyza bereket! Azabyňyzyň ýerine düşendigini bilýäris hormatly daýhanlar. Biz şäherliler bolup gadyrly daýhanlar size ýardam bermäge geldik.

112-nji gönükme. Öýüňizde ýüz tutma sözlerine baş sözlem düzüp geliň.

Şäherliler

GAÝTALAMAK ÜÇIN SORAGLAR

Ýygnak we ýaýraň ýönekeý sözlemlerini düşündiriň. Sözlem agzalary barada gürrüň beriň. Deňdeş agzalara deňişli mysallar getiriň. Ýönekeý sözlemler goşma sözlemlerden nähili tapawutlanýarlar? Başganyň sözi näme? Gepleşiğe deňişli mysallar getiriň. Ýüz tutma sözleri barada gürrüň beriň.

SÖZLEÝIŞ WE SÖZLEÝIŞ STILLERI

113-nji gönükme. Şygry labyzly okaň. Sözleýşiň dürli ugurlarynda hem ony üýtgedip bolmaýandygyna göz ýetiriň.

DAŇ

— Daň nämedir, balalar,
Aýdyň-da, gül-läleler.
Neçün küýseýär daň
Hatda ata-babalar?

— Daň — bu güneş gülküsi,
Ondan şatlyk ýaýylar.
Güneş gülse, aýdym, saz
Şirin hüwdüler bolar.

(E. Ahunowa)

Adamlaryň bir-birleri bilen özara pikir alyşmalaryna, durmuş we tebigat baradaky öz garaýyşlaryny ýüze çykarmaklyga **sözleýiş** diýilýär.

Sözleýşiň iki ugrunyň bolýandygyny belläp geçeliň.

1. Dilden sözleýji. 2. Ýazuw arkaly sözleýji.

Sözleýiş arkaly aňladylýan pikiriň mazmunyna, häsiýetine, maksadyna, kime gönükdirilendigine, näme

hakda aýdylýandygyna laýyklykda sözleýşiň gepleşik, çeper, iş, ylmy diýen stilleri bolýar.

114-nji gönükme. «Görogly» eposynyň «Harmandäli» şahasynyň bagşy Ilaman Annaýewiň dilinden ýazylyp alnan nusgasyndan bir parça üns beriň. Ol sözleýşiň haýsy ugruna degişli?

— Seniň üç ýüz altmyş sopyň bar diýip eşidýän. Hemmesi bir däldir. Ine, birden sözümiz azaşyp, girsem ýumruga. Saldyk ýumrukma-ýumruk, şapbatda-şapbat, güpbeme-güpbe, jeňnede-jüňne şo barmaga sakgalyňdan tutup, bilegiňe orap, aşak egip beriberse, kelläňe, beri berse kelläňe, agaja daňlyp urlan mal ýaly nirä gaçjak? Gaýtam, senem syrdyr, pirim, sakgalyňy! — diýdi.

— Ýok, ondan gürrüň bolmaz.

— Bolýa, pirim!

— Kyrk — elli gün murtsuz gezende näme, sakasyňa gaýyr çökenok. Ýene çykmaýamy? Piriň aýdanyny edip syrdyrdy. Üç ýüz altmyş sopynyň metjidi bölek. Şoňa barsaň, galanynam elip ýaly ederler.

....Bir demir ýatyrdy. Sapjaý ýasap, bir deregi saýlap urdy, panany, agzyny taplap.

— Ine, saňa kätmen — diýdi.

— Pah-pah, gerek ýerinde ýargyňam işini bitirjek eý bu.

1. GEPLEŞIK STILI. Adamlaryň bir-birleri bilen özara mesawy gürleşenlerinde, peýwagtyna sorag-jogap alşanlarynda ulanylýan erkin sözleýşe sözleýşiň **gepleşik stili** diýilýär. Munda kömekçi sözler kân bir ulanylmaýar, pikir köplenç sorag-jogap arkaly aňladylýar. Sözlemde sözleriň tertibi-de üýtgäp biler.

Mysal üçin, habaryň ilki, eýäniň iň soňda gelmegem mümkin.

Gepleşik stili köplenç bir zady habar bermäge zerurlyk ýüze çykanynda, pikir alşylmaly bolnanda, bir mesele anyklanylanda ulanylýar.

Muňa «Görogly» eposyndan, Kemine, Myrally endi hakdaky şorta sözlerden isledigiňçe mysal getirmek bolar.

115-nji gönükme. Okaň. Has gara ýazylan sözlere üns beriň. Beýle edilmeginiň sebäbini biljek boluň.

Sapar owganyň garnyny doýurdy **ýigitler**. Keýpini kökledi. Ýigitleri yzyna tirkäp gidiberdi. Gözel şanyň iň uly paýtagtyna baryp: «Hany, ýigitler, **alyň** şuny **gurşap**! Ortanyň açyk ýeri bolmasyn. Girjek girmesin, çykjak çykmasyn» **diýip**. Ýigitler aýdanyňy edip gurşap aldylar. Topy — tophanany gurdular **sala**. Sapar owgan her günde dokuz galasyny aldy. On sekiz mün ýigidiň hem elini daňdy. Onsoň **geldi** ýigitleri bilen patyşanyň **ýanyna** («Ýusup-Ahmet» *dessanyndan*).

2. IŞ STILI. Guramalaryň edaralaryň, kärhanalaryň iş ýörediş, protokol ýaly iş kagyzlary ýazylanda ulanylýan stile **iş stili** diýilýär. Olaryň stil aýratynlyklary şol işleriň wezipesi we maksady bilen baglylykda köplenç resmi hem-de konkret (anyk) bolýar.

Bularda awtoryň öz emosional duýgulary bolmaýar.

116-njy gönükme. Aşakdaky maglumatnamanyň nusgasyna üns beriň we göçüriň.

Hojaili etrabyndaky 35-nji orta mekdebiniň direktoryna.

Hamza adyndaky şirket hojalygynyň 14-nji brigadasynda ýaşayan Atalow Rejepden.

ARZA

Meniň oglum Atalow Arazmuhammet ýedi ýaşyny doldurdy. Şonuň üçin hem ony 1-nji synpa okuwa kabul etmegiňizi haýyş edýärim.

15-nji awgust,

1991-nji ýyl

goly

R. Atalow

3. ÇEPER STIL. Bu stil çeper eserlerde ulanylyp, munda gürrüňi edilýän waka, hadysa has janlandyrylyp, çeper obrazlaryň, awtoryň özüniň emosional duýgularynyň üsti bilen ýüze çykarylýar. Gürrüň, beýan edilýän waka has janly, obrazly bolar ýaly awtor halk nakyllaryndan, meňzetmelerinden, diliň öz häsiýetli aýratynlyklaryndan, çeperçilik serişdelerinden peýdalanýar, sözlem, aňlatmalar göçme manyda hem ulanylýar.

117-nji gönükme. Okaň. Her bir tekstde nähili çeperçilik serişdeleriniň ulanylandygyny biljek boluň. Olaryň çeper stili emele getirmäge nähili hyzmat edýändigini aýdyň.

1. Gara daşdan gara gyly saýlan göz,
Çöňňeler görejiň göze myhmandyr.

(Magtymguly, «Göze Myhmandyr»)

2. Gowaçanyň her düýbünü
Deňäp iki didäňe,
Ýüregiňde müň bir söýgi,
Şo ýana gözlär gözleriň.

(S. Abdylly, «Pagtaçy gözele»)

3. Badyny ýuwaş–ýuwaşdan haýalladyp, «çakgy sap», «çakgy sap» diýip gelyän ýolagçy otlusy kiçijik stansiýada «haşşyň-ň» etdi-de saklandy. Otlynyň «Uludan dem alaryna» mähetdel ýolagçylar sogan dökülen ýaly bolup wagonlardan gyssanmaç düşüp başladylar. Kiçijik stansiýanyň perrony çöp dürtülen aryňyň öýüne döndi (*Gazakbaý Ýollyýew, «Bu dünýäniň işleri»*).

GAÝTALAMAK ÜÇIN SORAGLAR

Sözleýiş diýlip nämä aýdylýar? Olaryň görnüşleri barada aýdyň. Gepleşik stili bilen iş stiliniň arasynda nähili tapawut bar? Çeper stil näme? Oňa şahyrlaryň, ýazyjylaryň eserlerinden mysallar getiriň.

FONETIKA, GRAFIKA WE ORFOGRAFIYA

Biziň sözleýän sözlerimiz aýry-aýry seslerden ybaratdyr. Mysal üçin, «bal» sözi üç sesden, «balyk» sözi bolsa baş, eger-de «Balykçy» diýsek onda ýedi sesden ybarat bolýar. Bir sesi başga ses bilen çalşyrsaň, onda derrew many üýtgeýär.

Diliň seslerini öwredýän ylma **fonetika** diýilýär.

Harplaryň ýazuw şekiline **grafika** diýlip at berilýär. Meselem, «Garpyz» diýenimizde alty sany ses eşidýäris we alty harp ýazýarys. «lt, al» sözleriniň her birinde iki sesi eşidýäris we iki harpy ýazýarys.

Şu ýerde ýene-de bir zady belläp geçeliň. «haly», «hemişe», «hünär», «höwluk», «hökümet» sözleriniň ilkinjisi «h» harp (ses) ýazylsa-da, şol sesiň hemme ýerde aýdylyşy deň däl. Ol harp her birinde başga-başga eşidilýär. Emma ýazuwda welin şol baş sözün başyndaky «h» — nyň hemmesi üçin birini ýazýarys. «Baba» sözündäki «B» hem şolar ýaly.

118-nji gönükme. Göçüriň. Has gara ýazylan sözlerdäki iki sesiň («h» we «B») aýdylyşyna we ýazylyşyna üns beriň. Nähili tapawut bardygyny aýdyň.

1. **Hemranyň** gyz jigisi **Hesel haly** dokaýar. 2. **Babam** maňa alma **berdi**. 3. **Baýmyrat**, irräk gelgin, **Hommat**, **Halmyrat** dagylar bilen **kluba** oýun görmäge gideli. 4. Biziň **bagymyzda bilbil** saýrady. 5. **Hajy hyýar** barasynda bize gürrüň berdi.

Harp diýlip, sesleriň ýazuw belgisine aýdylýar.

Türkmen dilinde 30 sany harp bar. Olaryň hersiniň öz ady, aýdylyşy bar.

Harplaryň kabul edilen tertibiniň ýygyndysyna **elipbiý** diýilýär.

TÜRKMEN ELIPBIÝI

1	Aa	a(a)	16	Nn	en(эн)
2	Bb	be(бе)	17	Ňň	ň(ң)
3	Çç	ç(че)	18	Oo	o(o)
4	Dd	de(де)	19	Öö	ө(ө)
5	Ee	e(э)	20	Pp	pe(пе)
6	Ää	ä(ә)	21	Rr	er(эр)
7	Ff	f(фе)	22	Ss	es(эс)
8	Gg	g(ге)	23	Şş	ш(ше)
9	Hh	he(хе)	24	T t	te(те)
10	I i	i(и)	25	U u	u(y)
11	J j	je(же)	26	Ü ü	ü(ү)
12	Žž	ž(же)	27	W w	we(ве)
13	Kk	k(ка)	28	Y y	y(ы)
14	L l	el('эл)	29	Ý ý	ý(й)
15	M m	em('эм)	30	Z z	ze(зе)

GAÝTALAMAK ÜÇIN SORAGLAR

Fonetika diýlip, nämä aýdylýar? Grafika nämä? Elipbiý diýmek nämä? Türkmen elipbiýi näçe harpdan ybarat?

ÇEKİMLİ SESLER

119-njy gönükme. Okaň. Çekimli seslere üns beriň, göçüriň we şol sesleriň aşagyny çyzyň.

1. Men bu merdiwanyň yrgyldysy bilen ozal öwrenişipdim (*Pirimkul Kadyrow*). 2. Ýowşan ýowuz sandyraýan elleri bilen itiň aýaklaryndaky ýüpi çözdü (*Gazakbaý Ýol-lyýew*). 3. Ägirt otly ok ýaly uçup barýardy (*Sunnatulla Anarbaýew*). 4. Taba gelen ýerimi dökün döküp, depdim men (*Ahmet Mämmedow*). 5. Zalda gülki sesi ýaňlandy (*Adyl Ýakubow*).

Türkmen dilinde 9 sany çekimli ses bar. Olar şulardyr: **-a, -o, -u, -ü, -e, -y, -i, -ö, -ä**. Bular sap owazdan emele gelýärler.

Biz bulary aýdanymyzda öýkenden gelýän howa agyz boşlugyndan päsgelsiz çykyp gidýär. Her bir çekimlini tä sesiň gutarýança uzaldyp aýdyp bolýar.

120-nji gönükme. Okaň. Nokatlaryň deregine çekimli sesleri goýup, sözlemleri göçüriň.

1. Ag . m . t iş . n Tagtan . ñ Temeç ob . s . nd . n gel . pdi . 2. G . jel . p ýag . n ýag . ş d . ñ . g . laý d . ñd . 3. Şeýl . l . kde, Sap . rly goýunl . r . har . s . td . n sag — . m . n . l . p ç . k . d . . 4. Owgan uss . b . g . n zor gaýr . t . ed . p ş l . di . 5. Mam . g . l ej . l . r b . şg . er . g . ç . p g . td . l . r .

Çekimli sesler inçe we ýogyn, dar we giň, doklanýan we doklanmaýan çekimliler diýen toparlara bölünip, olar uzyn we gysga aýdylýarlar.

121-nji gönükme. Goşgyny labyzly okaň. Has gara ýazylan sözlere üns beriň we olary göçüriň.

GUNÇALAR

Eger **Watan çemen** bolsa,
Siz onda açylan gunça.
Eý, meniň körpe dostlarym,
Watan sizi söýer ençe.

Gujurmyzdan alyp has bat,
Çölde döretdik bossany.
Gudrat bilen inen gaýrat,
Merdemsi ýazdy **dessany**.

Gazanyppy bu **durmuşy**
Merdanlar göreş, gan bilen.
Pälwanlaryň gidýär işi,
Asyra şöhrat-şan bilen.

Her ýerde **mertlik** görkezip,
Sährany gülden bezýäňiz.
Babalara **hormat** goýup,
Özüňiz gülde gezyäňiz.

(Zafar Diýar)

122-nji gönükme. Berlen sözlerden peýdalanyň, sözlemler düzüň we uzyn aýdylyan çekimlileriň aşagyny çyzyň.

Haly, ilde, ýoldan, daglarda, bagdan, ýaşlyk, çaglary, zorlar, aň-bilim, çal.

1. Uzyn we gysga çekimliler

123-nji gönukme. «Çal» sözüniň sözlem içinde geleninde haýsy ýerde «a» sesiniň uzyn we gysga aýdylýandygyna üns beriň. Has gara ýazylan sözleri göçüriň.

1. Heniz tirme aýdymlaryna girişmezden ozal, bagşy bir salym diňleýjilere saz **çalyp** berdi. 2. Biz çarwalaryň goşuna baryp, bir kersen düýe **çal** içdik. 3. Oglum, heniz gapymyza myhman gelip, boş giden wagty ýokdur. Bar, göläň otugan bolsa, sygryňy **çal-da** söwüş edäý («Gör-ogly» *eposyndan*). 4. Babamyň başyndaky tüýleri agaryp, özi **çal** saç bolupdyr. 5. Pyçak kesenok, oglum, **çalgy** daşa **çalyp** ber.

Çekimli sesler söz içinde gysga we uzyn aýdylýp ulanylýar. Meselem: «Ylym, galam, bilim» sözlerindäki «y, a, i» çekimlileri iki bogunda-da gysga aýdylýar. Merediň bili agyrýar» diýen sözlemdäki «bili» diýen sözde birinji bogundaky «i» sesi uzyn, ikinjisi gysga aýdylýar. «Baba», «Kaka» sözlerindäki birinji bogundaky «a» uzyn, ikinjisi gysga aýdylýar.

Çekimli sesleriň uzyn we gysga aýdylmagynyň sözüň manysyna täsir edýändigini bellemek gerek. Olary uzyn aýtsak bir many, gysga aýtsak başga many berýär. Mysal üçin, «çal» diýen sözi alyp göreliň. Ony gysga aýtsak işlik (towugy çal, dutar çal we ş.m.), uzyn aýtsak at ýa-da sypat (çal içmek, ol çal saç bolupdyr we ş.m.) bolýar.

124-nji gönükme. Okaň. Diňe ýazylyşy bir meňzeş bolan sözlerde uzyn we gysga çekimlileriň sözün manysyna ýetirýän täsirini anyklaň. Has gara ýazylan sözleri göçüriň.

1. Gurban, seniň gözläp ýören kitabyň, ynha, bu tekjede dur. 2. Eger dogry gepli boljak bolsaň beren sözünde dur. 3. Näme, iým bermeýärmisiňiz, mallaryňyz örän hor?! 4. Semiz adam kellesini ýassyga goýandan hor çekdi. 5. Görogly piriň huzuryna baryp ýeke dyz oturdy («Görogly» eposyndan). 6. Nätanyş tizräk gutulmak üçin barha öňe dyzady.

GAÝTALAMAK ÜÇIN SORAGLAR

Türkmen dilinde näçe çekimli sesiň bardygyny aýdyň? Biz çekimlileri aýdanymyzda nähili üýtgeşmeler bolýar? Çekimliler nähili toparlara bölünýärler?

2. Inçe we ýogyn çekimliler

125-nji gönükme. Okaň. Inçe we ýogyn çekimlilere üns beriň. Diňe inçe çekimli bilen gelen sözleri saýlap göçüriň.

Kaşimirlileriň mekany Kaşimir derýasynyň, ulgamlarynyň biriniň boýunda, deňiz derejesinden 35.000 metr ýokarlykda, ini 6, boýy 30 kilometr jülgede ýerleşýär. Jülgede häzir 50 müňden gowrak adam bar. Kaşimirlilerde goşun, polisiýa, patyşa, döwlet edarasy jemgyýetçilik guramalary, hukuk goraýjy organlar, hatda pul hem ýok. Olar öz-özünden oňyan halk. Daşary ýurtdan haryt alyş-çalşygy netijesinde diňe duz, gant, otluçöp alýarlar («Maşgala durmuşy» diýen kitapdan).

Diliň öňe we yza hereket etmegi netijesinde çekimliler türkmen dilinde inçe we ýogyn çekimliler diýen topara bölünýärler.

1. Inçe çekimliler: **ä, ö, ü, i, e**. Bulary aýdanymyzda dil öňe, ýagny alynky dişlere tarap süýşýär.

2. Ýogyn çekimliler: **a, o, u, y**. Munda, tersine dil yza süýşýär, alynky dişlerden daşlaşýar.

Eger-de sözüň birinji bognunda inçe çekimli bolsa, onda galan bogunlarda-da inçe çekimliler gelýärler. Inçe çekimliler özara sazlaşykda bolýarlar. Meselem: deňiz, deňizde, deňizçi, deňizçileriňkide. El, eller, elimiz, eldeki we ş.m.

Eger-de sözüň birinji bognunda ýogyn çekimlileriň biri bolsa, galan bogunlaryň hemmesinde ýogyn çekimliler gelýärler. Bular hem özara sazlaşykda bolýarlar. Meselem: Adam, adamlar, adamlarda, adamlardaky we ş.m.

Emma rus we beýleki dillerden geçen sözlerde olar garyşyp hem gelýärler. Meselem: Ýelpewaç, meýdan, kitap, radio, partiýa we ş.m.

Şolar ýaly sözleriň yzyna goşulma goşulanynda soňky bogundaky çekimlâ seretmeli. Soňky bogny inçe çekimli bilen gutarsa, inçe çekimlili, ýogyn çekimli bilen gutarsa, onda ýogyn çekimlili goşulma goşulýar. Meselem: Ýelpewaç, ýelpewajy, ýelpewajyň, ataşgır, ataşgiri, ataşgiriň...

126-njy gönükme. Okaň. Inçe we ýogyn çekimlileriň garyşyp gelýän sözlerini tapjak boluň we olary göçüriň.

1. Fazylat çayı hem bilgeşleýin wagon-restorana gidip içip geldi. Soň wagona gelip, ýene koridorda durdy (*Sa-mig Abdukahhar*). 2. Ol elindäki gazetini Tursunaýa uzatdy (*Mumtaz Muhammedow*). 3. Bu ymaratlarda bolsa çagalaryňyz üçin mekdepdir internatlar açarsyňyz (*Jumanyýaz Şaripow.*). 4. Eýwanyň basgançagy sarsyp gitdi (*Sunnatulla Anarbaýew*).

5. Sorady ýazlaga çykýan çopandan,
— Nirde şahyr — diýip — nirde mähriban?
Hemmede ümsümlik, tukatly görüp,
Aryp-ýadap geldi, haly perişan.

(*Zülfiýa Israýylowa*)

Sözleriň içinde **a, o, u, y** çekimlilerinden biri bolsa, onda şol çekimlilerden soň deňişli ýerlerinde **y** çekimlisi ýazylýar, meselem: Akmyrat, Orazdurdy, uky, ylym we ş.m.

Eger **i, ä, ö, ü, e** çekimlileriniň haýsy-da bolsa biri sözleriň içinde gelse, şol çekimlilerden soň deňişli ýerlerinde **i** çekimlisi ýazylýar. M e s e l e m: işik, äkitdi, dökünçiler, deňiz we ş.m.

127-nji gönükmä. Okaň. Sözün soňunda näme üçin «y» ýogyn çekimlisiniň ýazylandygyny düşündiriň. Şol sözleri saýlap göçüriň.

Mekdebimizde dört ýüzden gowrak okuwçy okaýar. Okuwlary türkmen dilinde alnyp barylýar. Her bir synpda türkmençe okaýan özbek, gazak we garagalpak milletiniň wekillerine-de duşmak bolýar. Olaryň ata-eneleri ömürboýy türkmenler bilen goňşy bolup ýaşap gelýärler. Şonuň üçin olar öz çagalarynyň türkmen dilinde okamagyny höwes

edýärler. Ähli millet wekilleriniň çagalary-da mekdebimizde edil bir dogan ýaly bolup okaýarlar. Bu bizi biçak begendirýär (*Akgeldi Aşyrow*).

Wekiller

128-nji gönükme. Sözleriň her birine degişli sözlemler düzüň we göçüriň. Şonda soňy ýogyn çekimli bilen gelen sözleriň aşagyny çyzyň.

Nusga: *Jahan orta mekdebi tamamlanyndan soňra uniwersitete girip okamakçy.*

Okamak, barlamak, ýazmak tabşyrmak, garaşmak.

129-njy gönükme. Nakyllary okaň. Soňy «i» inçe çekimlisi bilen gutaran sözlere üns beriň, düşündiriň we şol sözleri göçüriň.

Bilegi ýogyn birini ýykar, bilimi bolan — müňüni

Bu günki işiňi ertä goýma.

Il görki — suw, suw görki — guw.

Ýigide müň dürli hünär hem azdyr.

Ekene — bar, ekmedige — ýok.

Geňeşli biçilen don gysga bolmaz.

Özüni öweniň tanapy çüýrük.

Ýerini bilip sözleseň, ýüzüň nury dökülmez.

Ýerini bilip harçlasaň, jübiň puly tükenmez.

Eli bilen eden, egni bilen çeker.

130-njy gönükme. Goşgyny labyzly okaň. Ilki soňy ýogyn çekimli bilen gutaran sözleri, soň inçe çekimliler bilen gutaranyny saýlap göçüriň.

TÜÝDÜK

Agam tüýdük ýasady
Ak gamyşdan kesdi-de.
Haýran etdi ol bizi
Soňra şirin ses bile.

Owazyna ak guzy
Ak çägede oýnady.
Çypar owlak böjeläp,
Goýar ýerde goýmady.

Ak bulutly öýünden
Güneş çykdy ýaldyrap.
Çagyryýar bir-birini
Sazak-selin el bulap.

Bir salymda hemmäni
Sesi bilen şat etdi.
Meniň agam gamyşdan
Şeýle täsin zat etdi.

(Ahmet Mämmedow)

GAÝTALAMAK ÜÇIN SORAGLAR

Inçe çekimliler haýsylar? Ýogyn çekimlileri sanap beriň. Beýleki dillerden giren sözlerde (mülkdar, telewizor, gazet...) haýsy bogna seredilip goşulma goşulýar?

3. Dar we giň çekimliler

131-nji gönükme. Okaň. Içinde dar çekimlisi bolan sözleri anyklaň. Soňra göçüriň we dar çekimliniň aşagyny çyzyň.

1. Daň ýakynlaşypdy, onda-munda horazlaryň sesi eşidilip başlandy (*Saida Zunnunowa*). 2. Ýaýra bolsa silos

edilmek üçin orlan mekgejöweniň sümmül bolan iki sany başyny getirdi (*Ibragim Rahimow*). 3. Mohan güýjüne baýrynýar, öwünjeň: penjablylardan başgalar adam dälmiş. Diňe penjaplylar güýçlümiş, uruşganmyş, nuranmyş, hünärmentmiş (*Askat Muhtar*). 4. Ol diwardan ýapyşyp daşaryk çykdy (*Abdylla Kahhar*).

Diliň kentlewüge bolan gatnaşygy taýdan türkmen dilindäki çekimliler iki topara bölünýärler:

1. Dar çekimliler: **y, i, u, ü**. Bulary aýdanymyzda dilimiz kentlewige tarap ýokary galýar. Şeýlelikde, howanyň geçjek ýoly daralýar.

2. Giň çekimliler: **a, ä, o, ö, e**. Bular aýdanymyzda dilimiz kentlewügümüzden aşak tarap gaýdyp, ondan daşlaşýar. Şol wagtam howanyň geçjek ýoly giňelýär.

132-nji gönükme. Okaň. Giň çekimlilerden haýsy sesleriň düşüp galandygyny anyklaň. Olary ýerbe-ýer goýup, sözlemleri göçüriň.

Soňky ýyll...rda biziň şirket hoj...lygymyzda mald...rçylyga aýr...tyn üns berlip b...şlandy. Çünki ol hem düşewüntli pud...k. Ýöne m...la öz durmuşyňd...nam gowi seretmeli. Mal jan...waryň dili—...gzy ýok. At...—b...balarymyz «M....lym—j...nym», «Mal eýesiniň g...zünden suw içer» ýaly onl...rça n...ill...r döredipdirl...r. Biz ferm...larda işlemeli işçil...ri anykl...ýarys, ol...ra h...li-şindi köm...k b....rip durýarys. Iň es...sysy-da ýazda b...l ot-iým zap...syny döredý...ris. Ar...ssaçylyga aýr...tyn üns b...rýäris (*Köbeý Artykow*).

133-nji gönükme. Matallary okaň. Jogabyny aýdyň. Haýsy dar çekimliniň galdyrylyp gidilendigini anyklaň. Şony goýup sözlemleri göçüriň.

1. Dil...m-d...lim tasmalar. İç...berse hassalar, ik... g...nde sagalar.

2. Bir k...ýzede ik... tagam.

3. Garaja gol iç...nde, Daý...m aty k...şňeýär.

4. Gyp-g...zyl gyz ýer ast...nda, saçbag...sy ýer üst...nde.

5. Tak...r ýerde taý oýnar.

6. Ýörän ýol... dem...rdir. Iým...ti ýag, öm....rdir.

Goýmak üçin sözler: Otly, ýumurtga, unaş, turp, pişme, gowurga.

Sözleriň ahyrynda gelýän **y, i** dar çekimlileri uzyn aýdylsa, olaryň yzyndan **ý** ýazylýar. Meselem: Gyý, diý, guý, çüý...

Emma sözleriň ortasynda gelýän **y, i** dar çekimlileri uzyn aýdylsalar-da, olardan soň **ý** ýazylmaýar. Meselem: gyz, tiz, kyn, gündiz...

134-nji gönükme. Okaň. Has gara ýazylan sözlerde näme üçin **ý** ýazylandygynyň sebäbini düşündiriň we olary göçüriň.

1. Garakçylar öýüň töwereğine gelende: «**Guý–guý!** Gurbana ber! Şapyr–şupur, Şagurbana ber! Tördäkilere, gapdalyňdakylara beriber!» diýip, garry gaty-gaty gepläpdir («*Ýedi dawagär*» diýen kitapdan). 2. Agamyrat jaýyny pollatdyrmak maksady bilen dükandan on kilo **çüý** satyn aldy.

3. Bar, ataňa aýt, kömekçiler geldi **diý**. 4. Kelew ýoldaşyna: «Heý seniň şu kelläňe-de **tüý** çykarmyka?!» diýip degişdi. 5. Gaýçyny al-da matany, ine şu ýerden **gyý**.

135-nji gönükme. Söz ortasynda uzyn aýdylsa-da «y, i-den» soň «ý-nyň» ýazylmaýandygyna degişli sözlere üns beriň. Şol sözleri saýlap göçüriň.

1. Doganlar gyz jigisi bolup, yzlaryndan gelenlerine çensiz begenipdirler («*Akpamyk*» ertekisinden). 2. Ol şol meseläniň örän çylşyrymlydygyny, kyndygyny öňden hem oýlaýardy (*Berdi Kerbabayew*, «*Aýgytly ädim*»). 3. Gije-gündiz ýanyp dur iki sany çilimi (*Ata Salyh*). 4. Ýagmyry gurluşyga örän tiz alyp geldiler (*Beki Seýtäkow*, «*Doganlar*»).

4. Dodaklanýan we dodaklanmaýan çekimliler

136-njy gönükme. Okaň. Çekimlilere üns beriň. Dodak çekimlisi gelen sözleri saýlap göçüriň.

Kasym bu zatlary göýä düýşünde görýän ýalydy. Ol oýanan ýaly boldy. Ýüregini dilip giden awy ony oýardy. Gözüni açdy. Ilki bilen onuň hyýalynda Akjagül peýda boldy. Näme etmeli? Ol: «Akyly bir zat oýlap tapýançaňlar, Ýagmyry boşatjak bolup, özüni heläk edäýmesin» diýip, tabşyryp goýberipdir. Nähili gowulyk! Müzzerip gezmek bolarmy? Emma onuň göwnüni-de ýykmaq bolmaz. Özüni-de oýlanman, kemakyllyk bilen ölümiň üstüne atmak akmakçylyk bolar (*Beki Seýtäkow*, «*Doganlar*»).

Çekimli sesleriň käbirlerini aýdanymyzda biziň dodaklarymyz hem gatnaşýarlar. Bu ýagdaý nazarda tutulyp, olar dodaklanýan hem dodaklanmaýan çekimliler diýen topara bölünýärler.

1. Dodaklanýan çekimliler: **o, u, ö, ü**. Bulary aýtjak bolanymyzda dodaklarymyz aktiw gatnaşýarlar, ýagny olar tegelenýär we öňe tarap çömmelýär.

2. Dodaklanmaýan çekimliler: **a, ä, y, i, e**. Munda biziň dodaklarymyz gatnaşmaýarlar.

Biz **ö** dodak çekimlisini aýdyp durkak, dodaklarymyzy ýuwaş-ýuwaşdan yza çekip aýyrsak, onda dodaklanmaýan **e** çekimlisini eşideris. Eger **ü** dodak çekimlisini aýdyp durkak, şeýle etsek, onda dodaklanmaýan **i** çekimlisini eşideris.

137-nji gönükme. Köp nokat goýlan sözlerde haýsy dodak çekimlisiniň bolmalydygyny anyklaň. Şol çekimlini goýup, sözi göçürüň.

Buhara emiriniň goş...ny huj...me geçdi. Emma gyzyllar d...ýdansyz ç...zan duşmana ot-ýalyn bilen batyrgaý j....gap berseler-de, bir bada h...jumi saklap bilmediler. D...şmanyň pyýada goş...nynyň hem bir b....legi huj...me başlamak bilen, atlylaryna k....mek berdi. D...şmanyň atly t...pary ýakynlaşdy. Berdi bu ýagdaýa garap dur...p bilmedi. Ol otrýady bilen d....şmanyň üst...ne «Ura!» diýip, at g...ýdy. Ony gör...p, beýleki meýletin t...rkmen otrýadlary-da, atly gyzyly gwardiýaçylar-da ç...zdular (*Hydyr Derýaýew, «Ykbal»*).

138-nji gönükme. İçinde dodak çekimlisi bolan aşakdaky sözlerden peýdalanyň, sözlemler düzüň. Ol sözlemleri ilki barlaň, onsoň göçüriň.

Oguldursun, Gurbandurdy, okuwçylar. Ürgenç, Muhammet, Kömek, Nurgözel, Ogultaç.

139-njy gönükme. Surata serediň. Berlen meýilnamadan peýdalanyň, surat boýunça «Okamak höwesini» diýen temadan hekaýa ýazyň. Adamlara at goýuň.

Meýilnama

1. Kitaphana. 2. Okamak höwesini. 3. Kitaphanadaky duşuşyk. Adam atlary: Jumamyrat, Akjagül, Gully, Muhat, Ogulsona, Täzebaý, Bossan we Güljan.

140-njy gönükme. Okaň. Köp nokatlaryň deregine deňişli çekimlileri goýup, sözleri saýlap göçüriň. Ol çekimlileriň nähili çekimlidigini aýdyň.

Ekin...ň aýagujuna gelenimde, dil bilen tar...pyny aýdyp bolmajak ajaýyp bir gawuna duş geld...m, şem...lyň ýatanyndanmy ýa-da how...da g...wun ysynyň burk urýanyndanmy, n...me-de bolsa burnuma ýiti, ýakyml... bir

ys gelip urdy. Edil mag...zinde çit mat... ýyrtlyýan ýaly, gawunl...r tar-tar edip ýar...lýardy, çig...tleri bolsa kes...leriň üstüne seçelenip gidýärdi. Elime g...wun alyp, kepba gaýtdym. Goja oj...kdaky ody lowl...dyp ýakýardy. Ol golumd...ky gawun... sered...p gülümsiredi (*Seýit Ahmet, «Durnalar»*).

ÇEKIMLILERIŇ BÖLÜNIŞI

Çekim- liler	Inçe çekim- liler	Ýogyn çekim- liler	Dar çekim- liler	Giň çekimli- ler	Dodakla nýan çekimliler	Dodaklan- maýan çekimliler
a, o, u, y, a, i, ü, ö, ä	ä, ö, ü, i, e	a, ö, ü, y	y, i, u, ü	a, ä, ö, o, e	o, u, ö, ü	a, ä, y, i, e

magazin

Çekimlileriň toparlara bölünişini şu çyzgyda görkezilişi ýaly ýadyňyzda saklamagy unutmaň.

GAÝTALAMAK ÜÇIN SORAGLAR

Dodak çekimlileri beýleki çekimlilerden nähili tapawutlanýarlar? Dodaklanmaýan çekimliler haýsylar? Türkmen dilinde näçe sany dodak çekimlisi bar? Ýogyn we inçe dodak çekimlileri, dar we giň dodak çekimlileri barada gürrüň beriň.

5. Dodak çekimlileriň ýazuw düzgüni

141-nji gönükme. Okaň. Sözlemleri göçüriň. Dar dodak çekimlisiniň aşagyna bir çzyk, giň dodak çekimlisiniň aşagyna bolsa iki çzyk çzyň.

N u s g a : *Men Kemine barada aýdylýan «Içmek eşegiň üstünde» diýen şorta sözi okadym.*

Gülnar bilen Jumajyk bile oýnardylar. Bularyň öýleri-de bir-birine ýakyndy.

Bir güni Atasy Jumajyga bir gysym üzümiň kişmişini berdi. Ol muny jübüsine dykdy. Soň töweregine garady. Gülnaryň heniz oýnamaga gaýtmandygyna göz ýetirdi. Soňra Jumajyk bir çola ýere bardy-da kişmişleri iýmäge durdy.

Jigisi Ogulsoltan Gülnara dört alma berdi. Gyzjagaz derrew Jumajygy gözläp tapdy. Oňa iki almany berdi. Diňe şondan soň Jumajyk özüniň gysgançdygyny bildi, kişmiş-den Gülnara dadyrmandygyna ökündi (*Ýazgöl Durdy-mädowa*).

Dodak çekimlileri iki topara bölünýärler. Şolardan **o, ö** giň dodak çekimlileridir. **u, ü** bolsa dar dodak çekimlileridir.

142-nji gönükme. Okaň. Tekstden giň dodak çekimlili sözleri bir aýry, dar dodak çekimlili sözleri hem bir aýry ýazyň.

Men ir bilen oýandym. Jümle-jahan ap-ak gara bürenipdir. Torgaýlap ýagýan gar asmandan guýlup durdy, ýeliň ýuwaşja şuwuldysy eşidilýärdi. Gargalar kä ganatlaryny giň ýaýyp uçýardylar, käte bolsa şadyýan we hondan bärsi bolup çaykanyşyp garyň üstünde gezyýardiler.

Eýwanyň gyrasyndaky pamyk ýaly ak gary gollarymy uzadyp goşawuçladym. Garyň sowugy gollarymy, ýaňalarymy, maňlaýymy we burnumyň ujuny ýalap geçse-de, maňa juda ýakymly duýulýardy (*Aýbek, «Çagalyk»*).

143-nji gönükme. Goşgyny labyzly okaň. Içinde diňe dar dodak çekimlisi gelen sözleri saýlap göçüriň.

Sen ýetim dälsiň,
Köşeş, jigerim!
Gün dek mähriban
Watanyň — enäň,
Zulumy ýykan
Zähmetkeş bar:
....Ganhor wagşylar
Kerçem kerçelen
Betbagt eneňiň
Serilen läşi —
Elhenç bir waka
Gözüň öňünde
Salgym atýandyr:
Eneň horlanyp
Ataň öldümi?
Ýetim galdyňmy?
Gamlanma, guzym.
Gözmüň nury sen.
Minnetiň täjim
Sen ýetim dälsiň,
Ukla, jigerim!
Ýagty daň saz berdi,
Uklap ýatyrsyň.
Terpenýär dodak,
Näme gözleýäň?...
Belki, eneňiň
Eziz mährini
Gözleýänsiň sen.

Uly maşgalaň
Kiçi perzendi!
Sen ýigit çykyp,
Älem gezersiň.
Maňlaýda parlak
Bu posa–güneş
Bütün ýer ýüzün
Nura gark edýär.
Gargyş ýok bolar,
Zulum ýenjiler.
Dünýäde bolaris
Azat, ýeňişli.
Sen ýetim dälsiň,
Meniň jigerim!

(Gafur Gulam, «Sen ýetim dälsiň»)

Özbekçeden terjime eden Gylyç Omadow.

A) Giň dodak çekimlileriň ýazuw düzgüni

144-nji gönükme. Okaň. Has gara ýazylan sözlere üns beriň we olary göçüriň. Şol esasyda-da **o**, **ö** dodak çekimlisiniň sözün diňe birinji bognunda ýazylyandygyna göz ýetiriň.

Kömek aga ökdedi. Ol öz ogluna-da häli-şindi Magtymgulyynyň «Garyplyk ýok bolup gitmez. On iş terk etmeyän ärden» diýen parasatly sözlerini, «Ýigide müň dürli hünär hem azdyr» diýen halk nakylyny ýatladyp durardy. Goja sogan ekerdi, çörek ýapardy, tagamly edip börek bişirerdi. Ol agaç ussasydy, orak dişärdi, kürek bejererdi.

Kömek kärini ogluna ynandy. Onuň ogly häzir «On hünär» diýen hususy kärhana ýolbaşçylyk edýär (*Akgeldi Aşyrow*).

O, Ö çekimliler sada sözleriň diňe birinji bogunlarynda ýazylýarlar, soňky bogunlarda **o**-nyň ýerine **a**, **ö**-niň ýerine **e** ýazylýar.

Meselem: Sogon däl-de sogan, körök däl-de körek, çörök däl-de çörek we ş.m.

145-nji gönükme. Okaň. Sada sözleriň birinji bogunda **o**, **ö** dodak çekimlisi gelen sözleri saýlap göçüriň.

Otly öňe tarap ümzük atyp barýar... Mansur ýedi ýyl ozal edil şunuň ýaly kiçijik, emma galyň demir gözenekli äpişgäniň öňünde durup, bu hakda uzak oýlanypdy.... Olaryň ýaşaýan jaýy-da ýönekeý adamlaryňkydan tapawutlanmaýardy... Sümbül derwezäniň ýanynda doňan ýaly bolup galan Mansura seretdi... Kempir içeri girip, Sümbüliň bir oglan bilen gelenini habar berdi... öýde gyzykly ertekili kitaplarym bar... Mansur Sümbül bilen köçede bile oýnamak isleýärdi (*Reýimbaý Sabyrow, «Girdapdan kenara»*).

146-njy gönükme. Aşakdaky çyzga üns beriň. Sada sözleriň birinji bogunda **o**, **ö** giň dodak çekimlisi bolup, olaryň sözün galan bogunlarynda gepleşikde dodaklandyrylyşyny, ýazuwda welin dodaklandyrylmaýşyny anyklaň we dogrulaپ göçüriň.

gepleşikde	ýazuwda	gepleşikde	ýazuwda
orok	orak	öwöz	
okowo		kömök	
owol		çörök	
owlok		öýkö	
oglon		böwöt	

147-nji gönükme. Aşakdaky sözleriň her birini özbaşdak ulanyp, sözlemler düzüň.

Ördek, sogan, körek, ozal, çörek, oňat, ojar, ýürek.

Goşma sözlerde, dilimize giren rus we internasional sözlerde **o, ö** giň dodak çekimlileri soňky bogunlarda-da ýazylýarlar. M e s e l e m : mekgejöwen, Daşoguz, inedördül, Annaoraz (goşma sözler), traktor, direktor, awtoruçka, awtomobil (internasional sözler)...

148-nji gönükme. Okaň. Goşma sözlerde **o, ö** giň dodak çekimlisiniň başga bogunlarda-da ýazylyşynasyn ediň we olary saýlap göçüriň.

1. Öň zamanlarda Saraýgölde Tüýli aga diýen bir adam ýaşap geçipdir («*Bäş öwüt*» *ertekisinden*). 2. Günlerde bir gün Alyloyda hajy işanyň uly toýy bolýar («*Gutly ýalta*» *ertekisinden*). 3. Ogulsoltanyň sözlerinden nähili many çykarjagyny bilmedik oglan goýunlaryny sürüp gidipdir («*Gyzdan ýeňlen oglan*» *ertekisinden*). 4. Baýramsoltan kazy ýanyndaky atlylar bilen Babamyrazyň öýüne barypdyr («*Ýedi dawagär*» *ertekisinden*.) 5. Nurana ýüzlüje ogul dogrup berip, Jumasoltan Gurbangulynyň depesini göge ýetirdi (*Nazir Safarow*, «*Altynay*»).

Babamyrat

149-njy gönükme. Okaň. Arap-pars, rus we internasional sözlerde **o, ö** giň dodak çekimlisiniň dürli bogunlarda ýazylyşyna syn ediň we olary saýlap göçüriň.

1. Ylymda köp işler edenligi üçin alym professor diýen hormatly ada eýe boldy. 2. Ýygnaga gatnaşanlaryň hemmesi ganhor jellatlaryň etmişlerini biragyздan näletlediler. 3. Watanymyzyň ýollarynda diňe bir Garaşsyzlakdan soňky döwürde täze tipli awtomobiller peýda boldy. 4. Tagamda tabakdaş bolma, iflis, haramhor biläni (*Zelili*). 5. Öňki çaňap ýatan gumly, şor meýdanda häzir ullakan lokomotiw depozy binýat edildi.

150-nji gönükme. Okaň. Tekstden diňe rus we internasional sözlerinde **o**, **ö** giň dodak çekimlileriniň ýazylyşyna üns beriň we olary saýlap göçüriň.

Perronda üç gezek jaň uruldy. Wagon bir silkindi-de parowoz ýuwaşja tartyp ugrady. Wokzal jaýlarynyň zinetli gapylary gapdalymyzdan geçmäge başlady... hut pianinoçynyň barmaklarynyň klawişleriň üstünde barha çalt oýnaýşy ýaly, parowozyň «Tuk-tuk» sesi-de barha tizleşýärdi. Ýap-ýaşyl derekler, akasiýalar zybyrt-zybyrt edip duşumyzdan ötüp geçýärdi (*Sunnatulla Anarbaýew, «Durmuşa putýowka»*).

B) Dar dodak çekimlileriň ýazuw düzgüni

151-nji gönükme. Okaň. Has gara ýazylan sözlere üns beriň we olary göçüriň.

1. Kişä **çukur** gazma, özüň düşersiň (*Nakyl*.) 2. Ýüzüň nähili, **kömür** ahyrdan çykan ýaly (*ýomak*). 3. Sag bol, lukman, sen ömre **ömür** goşduň (*Beki Seýtäkow*). 4. Diri gezip ýören adamyň geými **ýuwlup** serlende hökman

geýmiň içini daşyna **çöwürmeli** (*Türkmen halk yrymy*). 5. Şahada **düzüm-düzüm** bolup hatarlanşyp duran şetdalylar onuň agzyny suwjardýardy. 6. Bir alaja ýüpüm bar, nirä uzatsam ýetýär (*matal, göz*).

Biz **o, ö** giň dodak çekimlileriniň sada sözleriň diňe birinji bognunda ýazylýandygyny ýatlapdyk. Dar dodak çekimlileri **u, ü** bolsa sada sözleriň ikinji bognunda hem ýazylýarlar. Sada sözleriň birinji boglundaky dodak çekimlileriň biri bolsa, onda olaryň ikinji boglundaky gysga aýdylýan dar çekimliler **o, ö** bolup ýazylýarlar.

Meselem: çukur, kömür, ömür...

152-nji gönükmä. Okaň. Sada sözleriň ikinji bognundan soňky bogunlarda **u** eşidilýän ýerinde **i-ň**, **ü** eşidilýän ýerinde **i-ň** ýazylyşyna üns beriň we olary saýlap göçüriň.

1. Her bir maşgala öz öýünde bolçulygy üpjün etmek üçin häzirki zaman ylmyň gazananlaryna bil baglamaly. 2. Hatda guşçulyk hem ylmy esasda guralmasa, girdejili pudaga ovrulip bilmez. 3. Baba, Tuwak, Öwez dagylar mekdebimizde döredilen gülçilik gurnagyna agza bolup girdiler. 4. Aşyr gopbak baryp ýatan ukuçildi.

Sada sözleriň ikinji bognundan soňky bogunlarynda dar dodak çekimlileri (**u, ü**) ýazylymaýar. Ikinji bogundan soňky bogunlarda **u** eşidilýän ýerinde **y, ü** eşidilýän ýerinde **i** ýazylyar.

Meselem: Bolçulyk, üzümçilik, guşçulyk...

153-nji gönükme. Okaň. Has gara ýazylan sözlere üns beriň we olary göçüriň.

1. Taryh mugallymy okuwçylara **gulçulyk** döwri barada gürrüň berdi. 2. «**Ogurlygyň** soňy **horluk**» diýip, halk örän dogry aýdypdyr. 3. Ol kezzaplyk, **jümrülik** bilen ýol alaryn öýdýärdi. 4. Sahylyk, **dogruçyllyk** adamyň bezegidir. 5. Ýap gazýan güýçli tehnikalaryň ýok wagtlary **gazuwçylaryň** işi agyrdy. 5. Kim maňlaýyny derledip, kesekiniň zadyna göz gyzdyrman diňe halal zähmet çekse, basym **dokçulyga** ýeter.

154-nji gönükme. Gazet-žurnallardan, edebi kitaplardan we durmuş wakalaryndan peýdalanyň, sada sözleriň birinji ýa-da ikinji bogunlarynda dar dodak çekimlileriniň gelişlerine degişli baş sözlem düzüň.

Başga dillerden türkmen diline giren «Kanun, institut, hirurg, mazmun, dissertasiýa, aspirantura» ýaly sözleriň birinji bogununda dar dodak çekimlisi bolsa-bolmasa-da, olaryň soňky bogunlarynda **u** dar dodak çekimlisi eşidilýän ýerinde ýazylýar.

155-nji gönükme. Okaň. Soňky bogunlarda **u** dar dodak çekimlisi gelen sözleri göçüriň we onuň sebäbini düşündiriň.

1. Görnükli alym, şahyr we terjimeçi Aman Kekilow bizi pedinstitutyň ahyrky kursunda okadypdy. 2. Jepbaryň daýysy Sähet geçen ýyl aspirantura giripdi. 3. Özbegistanda ýaşayan dürli milletleriň we halkyýetleriň döp-dessurlarynyň ösdürilmegi kanun bilen, ýagny Özbegistan Respublikasynyň Konstitusiyasy bilen kepillendirilendir. 4. Sapargül

raýon keselhanasynda hirurg bolup işleýär. 5. Akmyrat diňe bir kitaby köp okamak bilen synpdaşlarynyň arasynda tapawutlanmaýardy, eýsem ol okan kitaplarynyň mazmuny bilen derrew olary-da tanyş edýärdi.

156-njy gönükme. Okaň. Birinji bognunda dodak çekimlileriniň haýsy hem bolsa biri gelse-de, ikinji bogundaky çekimliniň dodaklandyrylman ýazylyşyna syn ediň. Şol sözleri saýlap göçüriň.

1. Biz dynç alyş günü haýwanat bagyny görmek üçin jigim bilen ýörite şähre gitdik. 2. Bularyň der döküp, haýdap işleýşi mähriban Watanymyza — Özbegistana bolan söýginiň bir görnüşidi. 3. Sapa Artyk bilen ýörişe gatnaşyp, ondan ozdy. 4. Jigimiň gyz uýasy dünýä inip, öýümüz alayaz boldy. 5. Hökümetimiz halk üçin, halkymyzyň eşretli durmuşy üçin dyngysyz alada edýär. 6. Bu boş gaplara degme, diňe ýüklini öňinçä arabadan düşür!

Birinji bognunda dodak çekimlilerinden biri bolan sözleriň ikinji bogundaky uzyn aýdylýan dar çekimliler dodaklandyrylman ýazylýar.

M e s e l e m: Üçin, tolyny, üçimiz, ýörite, müdir, ýörişe we ş.m.

157-nji gönükme. Matallary okaň. Manysyny gapdalynda ýazyň. Birinji bogunda dodak çekimlisi bolsa-da galan bogunlarynyň dodaklandyrylman ýazylyşynyň sebäbini düşündiriň. Matallary jogaby bilen göçüriň.

1. Kölegesiz gol aşar, daş ýerden habarlaşar. 2. Batyr bilen Gulaja, mydam gezer bileje. 3. Birikse, güýmenjäm,

dargasa, gijäm. 4. Gider otyr yzy ýok, daýanmaga dyzy ýok. 5. Gudrat bilen bolandyr, ýarym ýaşda dolandyr, ejiz düşüp barýarka, kuwwat tapyp gelendir. 6. Daşdan görseň ýyldyr-ýyldyr, ýanna barsaň, gulply zynjyr. 7. Dona bürenmez, göze görünmez.

Goýmak üçin sözler: *Gündiz we ýyldyz, aý kölege, radio, wuz, tüweleý, ses.*

158-nji gönükme. Ýaňyltmaçlary okaň. Diňe birinji bogunda dodak çekimlisi bolan sözleri saýlap göçüriň.

1. Arpa çörek ýürek ýellendirmezek bolar. 2. Atyma atyzdan bokurdaklamadyk jöwen getirip berdim. 3. Birje çemçe şorja serçe çorbasy. 4. Bir towşan ýapa ýarmaşmakçy boldy, yzy bilen menem ýapa ýarmaşmakçy boldum. 5. Gaty-gaty gepleme, çöpi çöpden çöpleme. 6. Daşhowzuň daş köçesinde toý tutulyp, dokuz ýüz togsan dokuz tabak tartyldy.

Birinji bogunda dodak çekimlilerinden biri bolan iki bogunly soňky açyk bogunda dar dodak çekimliler ýazylmaýar. Meselem: Goşgy, uly, gözi, tokly, sözi, gördi we ş.m.

Şunuň ýaly sözlere çekimli sese başlanýan goşulma ýa-da söz goşulyp, ikinji bogundaky dar çekimliler gysga aýdylsa, onda olar dodaklandyrylyp (u, ü) ýazylýar. Meselem: Goşgu+lar, ulu+sy, gözü+niň, gözü+ni, dürli + + gözəl = Dürlügözel we ş.m.

159-njy gönükme. Okaň. Iki bogunly sözleriň birinji bognunda dodak çekimlisi gelse-de soňy çekimli bilen gutaran sözleriň dodaklandyrylman ýazylyşyna syn ediň we olary göçüriň.

1. Her säheriň, her daňyň bar özüniň bir görki (*Gafur Gulam*). 2. Günleriň bir güni ine şol sakgallylaryň biri kitaphana geldi. Lifte mündi (*Hamit Gulam*). 3. Şeker enäniň hyrra gahary gelip, ýüzüni öwrüp durdy. Ine şonda tamyň bir burçunda duran göm-gök krowatjyga gözi düşdi (*Hekim Nazir*). 4. Döwran usullyk bilen kellesini elleşdirip gördi (*Pirimkul Kadyrow*).

160-njy gönükme. Birinji bognunda dodak çekimlilerinden haýsy-da bolsa biri bolup, ikinji bogny **y**, **-i** çekimlisi bilen gutarýan aşakdaky sözlerden peýdalanyp, baş sözlem düzüň.

N u s g a : Toba ediň gözüm bir ýaman gördi,
Ýamanlar ýagşydan gaça başlady.

(*Magtymguly*)

Dury, uly, gözi, sözi, ýüzi, düzi, gördi, dördi, uýady, düşdi, göçdi, öçdi, ýördi.

Şu sözlerden halanyňyzy saýlap alarsyňyz.

161-nji gönükme. Çyzga serediň. Birinji bognunda dodak çekimlisi bolan we yzy çekimli bilen gutaran sözlere goşulma goşup ýazyň.

uky — ukuda	ýüzi —
buky —	düzi —
goşgy —	özi —
uly —	sözi —
puly	gözi —

«Y, I» çekimlileriniñ haýsy dodak çekimlilerine öwrülendigini düşündiriň.

U, ü dar dodak çekimlileri düýp sözleriň ýapyk bognunda we çekimsiziň öňünden we soňundan eşidilen ýerinde ýazylýarlar. M e s e l e m : gazuw, gawun, şarlawuk, garawul, geýnülü, jürlewük...

161-nji gönükme. Okaň. Has gara ýazylan sözlere üns beriň. Şol sözlerde w çekimsiz sesiň haýsy dodak çekimlisiniñ niresinde gelendigini aýdyň.

1. Aýsoltanyň mamasy **mawutdan** don tikip bilýän ekeni. 2. Sahna täsin **geýnülü** gyzlar çykyp, tans etmäge başladylar. 3. Bişen **gawunyň** hoşboý ysy alyslardan burnuňa urýar. 4. Myradyň atasy uly kârhanelaryň birinde **garawul** bolup işleýär. 5. **Çapawulçylyklar** her hili bolardy (*Beki Seýtäkow*).

163-nji gönükme. Goşgy bentlerini labyzly okaň. Köp nokat goýlan sözlerde haýsy sesiň bolmalydygyny anyklaň we şol harpy goýup sözleri göçüriň.

1. Bidöwlet ynanjaň, kâsip käýinjeň,
Ýedi ýeser bolsa, biri gö...ünjeň.
Baý halky ýaňra bor, garry ö...ünjeň.
Çalyp bolmaz çal agarsa çelege.

...Hawa, onsoň ýaňky kempir
Süýnüp ýatyr gap bö....urde.
Menem näme, on ýediniň
Däljesidim şo dö...urde.
....Uzynly gün iki gözüm

Su... ýolunda intizardy.
....Elindäki ýowşan çöpi
Dö... üşdirip ýuwaşjadan
«Birgün diýip, bakdy ýere».

(Kerim Gurbannepesow, «Taýmaz baba»)

164-nji gönükme. Okaň. Üçünji we ondan soňky bogunlarda dodak çekimlisi bilen gelen sözleri (içinde **w** sesi bolanlary) anyklaň. Olary saýlap göçüriň.

1. Gaýgy-galawut Kasymy basmarlap, hatda Akjagül baradaky oýlaryny çym-pytrak etdi (*Beki Seýtäkow*). 2. Ýo-lagçylar çeşmä näçe golaýlaşdygyça, şaglawugyň sesini şonça-da köp eşitdiler. 3. Ýagdaý has-da agyrdy, näme üçindir işler gowulyga tarap tapawut edibermeýärdi (*Hydyr Derýaýew*). 4. Okuwçylar geçelgä golaýlaşyberenlerinde nobatçy milisioner jürlewüginini çaldy. 5. Bagyrawuk düýäniň bary ýagşy, bagyra-bagyra suw içer (*nakyl*).

Dar dodak çekimlileri goşma sözleriň üçünji we dördünji bogunlarynda-da ýazylýarlar.

M e s e l e m : Gönüburçluk, ikuçlulyk, Durdygülň, Amandurdy, Annasoltan....

165-nji gönükme. Goşma sözleriň üçünji we dördünji bogunlarynda dar dodak çekimlileriniň ýazylyşyna üns beriň, şol sözleri saýlap göçüriň.

1. Alty gyldan elek bolar, Ýa nawuçdan çörek bolar (*sanawaç*). 2. Bökürde bir ýaraly ýarganat, ýartygulak tazy ýatyr (*ýaňyltmaç*). 3. Gaýradan kyrk gylguýruk gelýär (*ýaňyltmaç*). 4. Agahan Durdyýewiň «Bürgüt penjesinde bir

gözel» hekaýasynyň gahrymanlaryndan men Oguldursun çişigi örän ýigrendim. 5. Dawagäriň göwnüne güman gitmez ýaly Baýramsoltan kazy onuň aga-inilerini, ilen-çalanlaryny, bala-çagalaryny ýygnapdyr («Ýedi dawagär» diýen ertekiden).

166-njy gönükme. Aşakdaky sözlerden öz islegiňiz boýunça dördüsini saýlap alyň. Olary sözlemiň içinde getirň. Şol sözlemleri göçüriň.

Süýtlükök, guşuçgun, çurakösük (derman otlary), Ýazdurdy, Salpygulak, Üzümgül, Jumasoltan, Annagurban, Jumaguly, Jorakul...

167-nji gönükme. Okaň. Has gara ýazylan goşma sözlere üns beriň. Olaryň ikinji bölegindäki dodak çekimlileriň ýazylyşyna syn ediň, şol sözleri göçüriň.

Baýramgül güjüjek edindi. Oňa **Salpygulak** diýip at goýdy. **Salpygulak** ese-boýa galdy. Ol **Baýramgül**ň uly agalary Muhammetjumany, Annagurbany erbet görmese-de, olar bilen ysnyşybermeýärdi. Baýramgül haýsy ýere gitse, Salpygulak ony sypdyrmazdy. Haýran galaýmaly. Okuw gutarmaga ýarym sagat galandyram welin, **Salpygulagy Baýramgül**ň gaýtjak ýolunda görersiň. Munuň sebäbi düşnükli. Häzir dördünji synpda okaýan Baýramgül **Mätdurdyýewanyň** ýüzi-gözi gülüp durardy. Ol hiç kime agyr söz aýtmaýar. Sapaklaryndanam Baýramgül gowy bahalar alyp okaýar. Elbetde, gylygyň gowy bolsa, seni hem-melerem, hatda haýwanlaram halajak ekeni (*Kakabaý Kulbaýew*).

Sözleriň birinji bogunda uzyn aýdylýan **u** dar dodak çekimlisinden soň eşidilýän ýerinde **ý** ýazylýar. Meselem: Guý-guýdum, duý, duýgy we ş.m.

168-nji gönükme. Okaň. Birinji bogunda **u** dar dodak çekimlisinden soň **ý** harpynyň ýazylyşyna üns beriň, şol sözleri göçüriň.

1. Tütünli buýmaz, buýanyň duýmaz (*Nakyl*). 2. Ýurdumyzdaky wyždan erkinliginiň kadalaryna görä, her kimiň islän dinine uýmaga, uýmazlyga haky bar. 3. Bizdäki adam hakynda edilýän aladany aýtmak bilen çäklenmek bolmaz, eýsem ony duýmagam başarmak gerek. 4. Beýik şahyr Magtymguly hem edil Nowaýy, Firdöwsy ýaly arassa duýgulara baý eserler döredip, özüni türki halklara giňden tanatdy.

169-njy gönükme. Okaň. İçinde **ü** dodak çekimlisi bolan bir bogunly sözlerde **ü**-niň yzyndan **ý**-nyň ýazylyandygyna göz ýetirip, şol sözleri tapyp göçüriň.

1. Kaka, aşaky jaýy pollar ýaly on kilo çüý ýeter-mikä? 2. Onuň eňeginde edil deşip ötürdilen ýaly ýekeje tüý bardy (*Durdy Baýmyradow*). 3. Hawa, siziň aýdyşyňyz ýaly her kellede bir pikir, bir küý bar. 4. Daýza, bu tüýlek geçiňiziň bahasy çenden aşa gymmat-la! (*Pyhy Taganow*). 5. Süýji-süýji iýmeleriň aý-aý gägirmesi bardyr (*Nakyl*). 6. Sadap eje gysymyny däneden dolduryp daş çykdy-da «tüý-tuý» diýip, towuklaryny çagyrdy (*Agahan Durdyýew*).

Sözleriň birinji bognunda uzyn aýdylýan dar **ü** dodak çekimlisinden soň **ý** ýazylýar. Meselem: Güýç, güýz, süýt, üýrmek, düýrmek, çüýşe, düýş, küýze we ş.m.

170-nji gönükme. Okaň. Has gara ýazylan sözlere üns beriň. Y-dan soň haýsy harpyň ýazylýandygyny aýdyň we şol sözleri göçüriň.

Mährijemal Güýç aganyň iň körpe çagasy. Ol heniz alty ýaşynam dolduranok. Gyzyň ejesi geçen ýyl güýz dünýäden ötüpdi. Şondan bärem Mährijemalyň käbesi birnäçe sapa onuň düýşüne girdi, gyzyna edil huşunda edişi ýaly, düýşünde-de köp-köp öwütler aýtdy. Enesiniň ruhuny şat etjek bolup, Mährijemal atasynyň we doganlarynyň ýüzüne gelmeýär, gaýtam olary hormatlaýar. Öýhojalyk işleriniň hysyrdyly bölegi Mährijemalyň elinden geçýär. Ýaşajyk gyz bilegini düýrüp gazany ýuwýar, süýt bişirýär, ondan soň çüýşe bankalary arassalap, içine bişen süýt guýup, gatyk taýýarlaýar. Şonuň üçin hem Güýç aga Mährijemaldan minnetdarly sözlerini aýamaýar. Bu gyza dünýäden ir giden käbesiniň ruhy goldaw berýär (*Abdy Ýagmyrow*).

171-nji gönükme. Türkmen halk döredijiliginden alnan aşakdaky sözleri dykgat bilen okaň. Birinji bognunda **ü**-den soň **ý** ýazylan sözleri saýlap göçüriň.

1. Düýşünde tüpeň atylsa — habar (*yrym*). 2. Süýtde agzy bişen suwy üfläp içer (*Nakyl*). 3. Düýşde at münseň — myrat, eşek münseň — döwlet (*yrym*). 4. Süýde siňe seretseň gan görner (*Nakyl*). 5. Aý aýdyňdyr süýt kimin,

gyzlar oýnar gurt kimin, enesi öýden çykanda, bararyn bürgüt kimin (*Monjugatdy*). 6. Özüňi süýt bilgin, dostuňy gaýmak (*Nakyl*).

Diňe bir «Süýt» sözi bilen nähili nakyllaryň döredilendigini aýdyp beriň.

172-nji gönükme. Okaň. Sözlerden halanyňyzy saýlap alyp, dört sözlem düzüň we göçüriň.

Süýr, süýji, çüýrük, küýze, tüýsli, tüýdük, güýçli, çüý, güýz, tüý.

Sözüň soňunda dar **u** dodak çekimlisi uzyn aýdylsa, onuň yzyndan degişli ýerinde **w** ýazylýar. Meselem: Suw, guw, arzuw, hyjuw...Emma sözleriň ortasynda dar **u** dodak çekimlisi uzyn aýdylsa-da onuň yzyndan w ýazylmaýar.

Meselem: Duz, tut, surat, buz....

173-nji gönükme. Okaň. Has gara ýazylan sözleriň ýazuw düzgüni barada oýlanyň. Ony aýdyp beriň we şol sözleri göçüriň.

1. Ana, suw satýan **awtomatlary** alyp göräýiň. Köpüsi ýatan çöpi galdyryýan dälidir... Ýöne bu ynsan entek-entekler gidişer, sebäbi gaty mekir, buw, munuň hilegärligini sen goýaý! (*Aşyrberdi Kürt*). 2. Ylmy işgär sandykdan çykarlan, köp **gowgaly** ýyllary bukup ýatan hem-de sahabynyň saralyp giden kitaby gözden geçirip durşuna onuň kagyzy, **ýazuwy** barada hem oýlanýardy. 3. Biz agşam maşgalamyz bolup, **telewizordan** «Guw köli» baletine tomaşa etdik. 4. Wah, içe-içe kisämde kör köpük, galmasa näderin, jübümde it uwlaýar, dogan! (*Aşyrberdi Kürt*).

174-nji gönükme. Satirik ýazyjynyň «Saňa-ýalan, maňa-çyn» diýen kitabyndan saýlanyp alnan tekstleri okaň. Birinji bognundaky **u** dodak çekimlisi uzyn aýdylsa-da **w** ýazylymaýandygyna göz ýetiriň. Şol sözleri göçüriň.

Menem çekendirin welin, o-da goltugymdan tutup, zut alyp gidiberendir... Aýal adam bir nahar dannagyç bormuka diýýädim welin, ol-a duz atylan zady iýäýerdi. Size-ýalan, maňa-çyn, öýde süýji düşnigi bolmadyk gezegi, meniň içimi ýakjak bolup, hut gök çayy düýp sogan bilen içerdi... Owadan itiň suratam çekilipdir.... Seýitmyradyň bolup oturşy gözgynydy. Ylla diýersiň, öz günäsini aklamak üçin suduň öňünde hasabat berýäne meňzeýärdi (*Aşyrberdi Kürt*).

GAÝTALAMAK ÜÇIN SORAGLAR

Dodak çekimlileri näçe topara bölünýär? Giň dodak çekimlileri sözün haýsy bogunlarynda ýazylýarlar? Başga dillerden geçen sözlerde dodak çekimlileriniň dürli bogunlarda hem ýazylyandygyna mysal getiriň.

Dar dodak çekimlileriniň sözün ikinji bognunda ýazylyandygyny gürrüň edip beriň. Haýsy şertlerde ikinji bogundaky dar çekimliler düşürilip ýazylýarlar? Dodak çekimlilerinde «**w**, **y**» sesleri nähili ýagdaýlarda ýazylyp bilner?

ÇEKIMSIZ SESLER

Eger-de çekimliler sap owazdan emele gelýän bolsalar, onda çekimsiz sesler, munuň, tersine, galmagaldan ýa-da galmagal bilen owazyň gatnaşmagyndan emele gelýärler. Olary çekip aýdyp bolanok. **A**, **y** diýsek çekimli sesleriň sap owazdan hasyl bolýandygy üçin tä demimiz tükenýänçä aý-

dyberýäris. Ýöne **k, t, b, p** diýsek, sap owazdan emele gelmeýänligi üçin olary çekip aýdyp bolmaýar.

Türkmen dilinde 21 çekimsiz ses bar: b, w, g, d, j, ž, f, z, ý, k, l, m, n, ñ, p, r, s, t, h, ç, ş.

175-nji gönükme. Matallary okaň we jogaby bilen ýazyň, çekimsiz sesleriň aşagyny çyzyň.

1. Gyşda erär ýazda doňar.
2. Egri-bügri, öýe sygmaý.
3. Ertir gider, agşam geler.
4. Uzatsam aýa ýetmez.

Goýmak üçin sözler: Uky, şor ýer, guýy, ýol.

176-njy gönükme. Surata serediň. «Tebigat muzeýinde» diýen temadan hekaýa ýazyň.

Suratdaky adamlara at goýmagy unutmaň. Sözlemleri gowy gözden geçirip, onsoň göçüriň we çekimsizleriň aşagyny çyzyň.

177-nji gönükme. Okaň. Has gara ýazylan sözlerdäki çekimsizleri aýdyň, şol sözleri göçüriň.

ATAM

Meniň atam **zwenowod**,
Ak altynyň ussady ol.
Ak altynyň syryn bilip,
Aldy **şöhrat**-çyn ady ol.
Kanal **gazan** günlerinde,
Görkezipdir ol zoruny.
Suratynam **alypdyrlar**,
Wasp edip oň iş-kärini.
Pagtaçylyk hünäri
Mäkäm ele aldym menem.
Ak altynçy **ussatlaryň**
Hatarynda boldum menem.

(Adham Rahmat)

178-nji gönükme. Goşgyny labyzly okaň. Atanyň öz perzendine berýän nesihatyny gürrüň beriň. Has gara ýazylan sözleri göçüriň we çekimsizleriň aşagyny çyzyň.

PERZENT

Perzent **maşgalada** ömrüň bezegi,
Durmuş **şatlygy-da** şondan ugur alýar.
Menem ata boldum ýedi perzende,
Her birisi **polat** ganatym bolýar.

Ýaşasa **Watany**m, jany**m**, Perzendim,
Meniň adymy-da ýaşatjakdyr ol.
Eneňe zor **daýanç** bolgun, perzendim,
Sen ataň ömrüniň dowamçysy bol.

(Ö. Raşit)

1. Açyk we dymyk çekimsizler

179-njy gönükme. Okaň. Açyk çekimsizlerden **b, d, j, g** sesleri gelen sözleri saýlap göçüriň we şol çekimsizleriň aşagyny çyzyň.

ATA PENDI

Meniň atama Jumabaý şahyr diýýärler. Oglanlyk döwrümde men esasan atamy sylasam-da, onuň käbir häsiýetlerini halamazdym. Adamlar işden boş wagtlary atamyň daşyna üýşerdiler, edil altyn gaçjak ýaly onuň agzyna garap oturdylar. Atamyň bolsa şol sakrap oturşydyr. Asyl tükeder ýerde tüketmez. Öz içimden «Berekella, adamlara! Ýadaman-ýaltanman diňläýişlerini!» diýerdim.

Aradan ençeme ýyllar ötdi. Indi özüm ata boldum. Atamyň şol häsiýeti, görüp otursam, inňän gowy, durşy bilen akyl, paýhas ekeni. Atam «her bir adam on hünärden baş alyp çyksa, ol hor bolmaz» diýýärdi. Men şol pendini öädädirin. Esasy kärim — mugallym. Onuň daşyndan ussaçylyk, aşpezlik, suwagçylyk, žurnalistlik, bagbançylyk we başga hünärleri öwrendim. Indi atama müň ýola berekella aýdýaryn (*Abdy Ýagmyrow*).

Çekimsizler türkmen dilinde iki uly topara bölünýärler.

1. Açyk çekimsizler: **b, w, g, d, ž, j, z, ý, l, m, n, ñ, r**. Bular owaz bilen galmagalyň gatnaşmagyndan emele gelýärler.

2. Dimik çekimsizler: **k, p, s, t, f, h, ç, ş**. Bular sap galmagaldan emele gelýärler.

180-nji gönükme. Okaň. Dyimyk çekimsizlerden **k, p, s, t, ş** sesleri gelen sözleri saýlap göçüriň we şol sesleriň aşagyny çyzyň.

SIZIŇ GOŞANDYŇYZ

Gadyrly çagalar! Siz daş-töweregiňizdäki obalary, depe-leri, uly-uly ýaplary, köne harabalyklary we şuna meňzeş bize gadymyýetden ýadygärlik bolup galan ymaratlary (zatlary) her gün görýänsiňiz. Emma olaryň emele gelişi, dürli döwürlerde özgerip, üýtgäp durşy barada, belki, bilýän dälsiňiz. Ony toponimika ylmy öwredýär. Bu ylym arkaly biz geçmişimizi, döp-dessurlarymyzy we taryhymyzy öwrenýäris. Ony öwrenmek diňe bir ylmy işgärleriň borjy däl. Bu işe sizem önjeýli goşant goşup bilersiňiz. Gürrüňçi ýaşululardan olar dogrusyndaky rowaýatlary ýazyp we mugallymlaryňyza getirip tabşyryň (*Gurbanmät Aşyrow*).

Gadymyýet

181-nji gönükme. Okaň. İçinde **m, n, r** açyk çekimsiz sesleri gelen sözleri saýlap göçüriň we şol sesleriň aşagyny çyzyň.

Dunýä wakalaryna radiosyz, telewideniýesiz we met-bugatsyz düşünmek kyn, ýöne olaryň her biriniň öz

bitirýän hyzmaty bar. Meselem: radio we telewideniýe toka bagly. Metbugat welin başgaça. Ondan halan çagyň peýdalanmak mümkin. Okuwçylar, gazet-žurnallara abuna ýazylyň. Okaň. Şonda siziň düşünjäňiz artar (*Akgeldi Aşyrow*).

182-nji gönükme. Tekste üns beriň. Galdyrylyp gidilen **b, d, m** açyk çekimsizleri nokatlaryň deregine goýup, şol sözleri göçüriň.

Hommat, Sapardur...y, Ata we Mergen dagylarekdep uçastogyna erik nahallaryny oturtmak isleýärdiler. Her ki...iň et...eli işi bölek...i. jommat bilen Sapar...urdy çukur gaz...alydy. Ata bilen Mergen uzak...ai bir jaý...an nahal daşa...aly...y.

Oglanlar işe giriş...iler. Mergen bir nahali bil...ezlik...e basyp syn...yrdy. Nahalyň ...amary enjil...i. Mergen etmişine ökün... i, başyny ýaýka....y. Oňa Atanyň jany agyryp: — Zeleli ýok. Ony alan ýeriňe elt-de taşlaý. Menem gürrüň et...erin. Döwenligiňi ...oýnuňa al...a-diýdi. Mergen bolsa: —

Goýaweri, baýak mugally... ymyz bize «Okuwçy hiç haçan ýalan sözlemeli ...l, el...ydamaogruçylolmaly» diýmänmidi. Günä....i boýnuma aljak. Men mugally...ymyzyň aýdanlaryny puja çykaryp bil...eriň ahyry! diýip, jogap ...erdi (*Köbeý Artykow*).

Dymyk **k, p, t, ç** çekimsizleriniň her biriniň öz açyk taýy bar: **k** sesiniň açyk taýy **g, p** sesiniňki **b, t** sesiniňki **d, ç** sesiniňki **j**.

183-nji gönükme. Goşgyny labyzly okaň. Has gara ýazylan sözleri göçüriň we ondaky dymyk sesleriň açyga öwrülişini düşündiriň.

GÖLEJIK

Bar bilýäniň oýnamak,
Gazygyň ýok, ýüpüň ýok.
Niçik gowy ýaýnamak,
Ýaýnaýşyňa gepim ýok.

Bir ýerlerde gizlenseň,
Geler ýerde geleňok.
Kän **gözledýän** özüňi,
Bu boluşyň bolanok.

Ogry tilkä sataşsaň,
Alyp gitse nädersiň?
Mekirligne guwanyp
Gülüp gitse nädersiň?

«Çuwalyna» aç möjek
Salyp gitse nädersiň?
Iň bärkisi **gulagňy**
Ýolup gitse nädersiň?

Gowsy, gitme **uzaga**,
Gowsy, düşme **duzaga**!
Bezzatlygňy goý-da sen,
Oýna-da ýör öýde sen!

(Ahmet Mämmedow)

2. Dymyk k, p, t, ç çekimsizleriň açyga öwrülişi

184-nji gönükme. Okaň. Ýaý içindäki dymyk sesi degişli açyga öwrüp, şol sözi göçürüň.

1. Men işi(k)i aýa(k)ym bilen seresaply açyp, atama mäşewe getirip berdim (*Aýbek*). 2. Onuň kita(p)a bolan höwesi ahyrsoňy kitaphana getirdi (*Hamit Gulam*). 3. Üç kem ýetmiş ýaşa ýetende, Şadyman aganyň agty(k)y boldy (*Hekim Nazar*). 5. Güý(ç)i ýetmez görgä galar (*Nakyl*). 6. Hawa, enesi üýtgeşik sowga(t)a garaşýardy.

185-nji gönükme. -Ýar, -ýär, -rak, -räk goşulmalary goşulanynda dymyk çekimsizleriň açyga öwrülişine syn ediň. Şol sözleri göçürüň.

1. Jepbaryň alan köýneginiň reňki Gulnazaryňka garanda agrak. 2. Gijräk ekilenligi sebäpli Dursun ejeleriň jöweni gök. 3. Toýguly oňadrak bir saz guralyny satyn alypdyr. 4. Kluba ýygananlaryň hemmesi uly höwes bilen oýna seredýärdiler. 5. Poçtalon ýigit günde iki-üç oba gazet-žurnallary ýaýradýar.

Yzlary dymyk **k, p, t, ç** çekimsizi bilen gutaran köp bogunly we çekimlisi uzyn aýdylýan bir bogunly sözlere çekimli ses bilen başlanýan goşulma ýa-da **-rak, -räk, -ýar, -ýär** goşulanynda, şol dymyk çekimsizler degişli açyk **g, b, d, j** çekimsizlerine öwürülýärler. M e s e l e m : Gurçuk-gurçugyň, jorap-joraby, polat-polady, täç-täji, oňat-oňadrak, seret-seredýär.

186-njy gönükme. Goşgyny labyzly okaň. Has gara ýazylan sözlere üns beriň, göçüriň. Haýsy dymygyň açyga öwrülendigini aýdyň.

ENE SÜÝDI

Ene **süýdüne** tapmadym,
Deňemäge zady men.
Dogrusy, şondan aldym,
Gujur bilen bady men.

Eger ähli nygmatlar,
Bir gaba ýygnalaýsa,
Ene **süýdüniň deregin**,
Tutup bilermi eýse?

Ene süýdi ne gudrat?!
Dünýäde hiç deňi ýok.
Şol süýtden doýanyň
Ösüşinde kemi ýok.

Edebe hormat goýup,
Sylaň sizem enäni.
Şony başarmasaňyz,
Hudaý geçmez günäni.

(Gurbanmät Aşyrow)

187-nji gönükme. Ýomaklary okaň. Dymyk çekimsizleriň açyga öwrülen sözlerini saýlap göçüriň we düşündiriň.

Bogazyň nähili, çopanyň tüýdügi ýaly. Boýnuň nähili, almanyň sapagy ýaly. Gulagyň nähili, ýetim oglanyň ýelkeni ýaly. Murtuň nähili, ezilen horazyň guýrugy ýaly. Telpegiň nähili, towugyň maslygy ýaly.

188-nji gönükme. Okaň. Köp nokat goýlan sözlerde haýsy dymyk çekimsiziň galdyrylandygyny, onuň nähili açyk çekimsiz öwürülmelidigini aýdyň, sözleri dogrulap göçüriň.

Atam Mämmet süýji dilli adam. Ol agtygy Kuwwa...y çagyrdy-da: «Pugta ýa...yňda sakla. Hiç haçan aga...a, ýa...yň gyrasyna mal daňma. Eger daňsaňam ýanynda gözläp ýör» diýip, telim sapar duýduryp goýupdy. Oglan oglan bolýar-da: Kuwwat bir gezek daňlan maly jigisi Aýtä...e ynanypondyr. Aýtä....em ýa...yndan çykarypondyr. Sygyr ýa...a gaçypdyr. Ony derrew Mere...iň ogly Şa...y görüpdür. Adamlar ýygnaşyp, sygry ýapdan çykarypondyrlar. Atam bolsa Kuwwa...y Aýtä...i ýanyna çagyrypondyr. Olaryň başyny sypap, etmişlerini mylaýymlyk bilen düşündiripdir. Iki dogan gaty uýalyp galypdyr (*Ýazgöl Durdymädowa*).

189-njy gönükme. Okaň. Sözlemlere üns beriň. **Ç, t** dymyk çekimsizleri açyga öwürüp göçüriň.

1. Nanyňy a(ç) a ber (*Nakyl*). 2. Agaç aga(ç)a bakar (*läle*). 3. Hyra(ç)yň, salgy(t)yň örän köp berip, Gezdik köp derdiňe ýarap, hoş indi! (*Seýdi*.) 4. Altymyra(t)yň saga(t)y on minut yza galypdyr. 5. Tu(t)uň ýapragy süýji keseline peýdaly emdir (*Oguljemal Çaryýewa*). 6. Söwü(t)iň hadasy gurluşyk işlerinde köp ulanylýar.

190-njy gönükme. Okaň. **K, p** çekimsizi bilen gutaran sözleriň yzyna çekimli bilen başlanýan goşulma goşulanynda siz dymyklary açyga öwürüp, dogrulap ýazyň.

1. Saran... buýruk berse, Ýefimow ol buýru(k) ýatyryp täzeden öz ýanyndan buýruk bererdi... Saran gahardan ýaňa doda(k)yny dişlärdi... Kasym ähli gaharyny, gaza(p)yny

içine ýuwutdy... Saranyň soňky gyly(k)y Ýefimowyň gu-la(k)yna ýetipdi... Saran gurluşy(k)a gelip ýetjekdi... Ýagmyr ýumru(k)yny düwüp, Saranyň daşynda köwlendi (*Beki Seýtäkow*, «*Doganlar*»).

2. Şu joga(p)y men öňki gezek eşitjekdim... Wah, onuň sogap(p)yna ýetjek zat barmy, Uzak jan! ... Olar suwly ýa(p)yň gyrasyna ýetip geldiler (*Hydyr Derýaýew*, «*Ykbal*»).

191-nji gönükme. Okaň. Dymyk çekimsiziň açyga öwrülüşini aňladýan, emma ornuna çyzyk goýlan sözi tapyň we ýerli-ýerinde goýup, sözlemleri göçüriň.

1. Okuwçylar ir bilen mekdebe _____. 2. Terrorizme garşy göreşde dünýä halklarynyň sesini hemmämiz _____ we makullaýarys. 3. Bir aýagy _____güjük tä ýabyň köprüsine gelýänçäk yzymyzdan galmady. 4. Myrat Öweze _____ şeýle diýdi: _____ Bu ýere gelenimi hiç kime duýdurma, bolýarmy? 5. Şol günki synp ýygnagyndan soň _____ gijä galyp gelen ýeke okuwçy-da bolmady. 6. Bir _____ möhümini bitiren köp sogap gazanar.

Goýmak üçin sözler: Eşitdiribräk, sapaga, mätäjiň, gaýdýarlar, eşidýäris, çolagrak.

Çekimlisi gysga aýdylýan bir bogunly sözleriň soňundaky dymyk **k**, **p**, **t**, **ç** sesleri degişli goşulmalar goşulsa-da, açyk **g**, **b**, **d**, **j** seslerine öwrülmeýärler.

M e s e l e m: kak-kakyň, top-topuň, it-itiň, çöp-çöpi, saç-saçy we ş.m.

192-nji gönükme. Okaň. Dymyk çekimsizlerde näme üçin açyga öwrülmedik sözleri tapyň, sebäbini düşündiriň we şol sözleri saýlap göçüriň.

Rahat ýatyp, ukusyny alan adamynyň bedeni uzakly gün sarp edilen güýç-kuwwatiň öwezini daňdana çenli artygy bilen dolup bilýär. Uky talaba laýyk bolsa, onda adamyň şähdiaçik, keýpi kök, iş edişi üýtgeşik bolýar... Adamlar öňler el bilen ekipdirler, döküpdirler, bogupdyrlar. Hatda harmanam el bilen atypdyrlar. Ol döwürde adamlar uzak menzilleri söker ekenler... Döwür geçýär. Gol zähmetini ýeňilleşdirýän tilsimler oýlanyp tapylýar... Hakykat, himiki dökün diýip, öz elimiz bilen zäherlenýäris... («*Maşgala durmuşy*» diýen kitapdan).

193-nji gönükme. Berlen 22 sözden öz islegiňiz boýunça 8-sini (her bir dymyk çekimsiz eke iki sözden) saýlap alyp, sözlem içinde getiriň. Sözlemleriňiziň dogrulygyny barlanyňyzdan soň göçüriň.

Guty, tuty, toty (çaňy), itiň, hata, gepi, çöpi, gapy, ýapy, sapy, oka, ýaka, saka, wakalar, äkeler, gaçyr, geçer, açar, saçyň, geçi, saçar, biçäre.

GAÝTALAMAK ÜÇIN SORAGLAR

Çekimsiz sesleriň çekimlilerden nähili tapawudy bar? Çekimsizler näçe topara bölünýärler? Açyk çekimsizler näçe? Olary sanap ber. Dymyk çekimsizler haýsylar? Olary aýdyň. Dymyk we açyk çekimsizleriň ýazuw düzgünlerini düşündiriň. Haýsy ýagdaýlarda birinji bognunda k, p, t, ç dymyk çekimsizleri bolsa-da olar degişli g, b, d, j açyk çekimsizlere öwürülmeýärler?

194-nji gönükme. Sözlere üns beriň. Olaryň her biriniň näçe bogundan ybaratdygyna göz ýetiriň. Göçüriň we yzyna ýazyň.

N u s g a: *Al + ma + lyk — 3 bogun*

Al, kök, çek, el, çyk, ýyk, gül —

Alma, akja, Gülşen, Haýdar, garpyz, gawun —

Gülälek, sygyrlar, mekdepde, enemiz, mertebe —

Bagbançylyk, Surhanderýa, Maldarçylyk —

Sözüň birbada aýdylyan bölegine **bogun** diýilýär.

Meselem: Şä+her, ho+ja+lyk, a+dam, o+kuw+çy
we ş.m.

Sözler bir we birnäçe bogunly bolup bilerler.

Sözde näçe çekimli bolsa şonça-da bogun bolýar.

Meselem: gal, çyz-gyç, Sa+mar+kant we ş.m.

195-nji gönükme. Goşgyny labyzly okaň. Iki bogunly sözleri aýry we üç bogunly sözleri saýlap özbaşyna ýazyň.

Ukyp, zehin bolmasa,
Ýazyp bolmaz howaýy.
Şahyr hem alymlaryň
Ussadydyr Nowaýy.

Ak ýürekli nesilleň,
Babasy siz, Nowaýy.
Türkmenleriň owazly
Namasy siz, Nowaýy.

(Gurbanmät Aşyrow)

196-njy gönükme. Surata serediň. Mazmunyny gürrüň beriň. Meýilnama düzüň. Şol planyňyz esasynda-da «Ülkämizde gys» diýen temadan düzme ýazyň.

197-nji gönükme. Türkmen halk döredijiliginiň nakyllar we matallar ýaly görnüşleriniň her birinden dört sözlem saýlap alyň. Göçüriň we her sözüň näçe bogundan ybaratdygyny gürrüň edip beriň.

198-nji gönükme. Okaň. Diňe iki we üç bogunly sözleri saýlap göçüriň. Has gara ýazylan sözleriň näçe bogundan emele gelendigini aýdyp beriň.

Biziň «Azatlyk» şirket hojalygymyzyň garamagynda iki orta we bir daýanç **mekdebi** bar. Bu **mekdeplerde** hojalygymyzdaky ýaşajylaryň çagalary okap, bilim alýarlar.

Biz ol **mekdepleriň** durmuşy bilen yzygider. Gyzyklanyp durýarys. Prawleniýäň maslahaty bilen ekip, hasyl alar ýaly **mekdeplere** ýörite ýerler bölünip berildi. Şol ýerlere okuwçylar dürli ekinler ekip, ondan düşen girdejinini **mek-debiň** remontyna we başga zatlara harçlaýarlar (*Köbeý Artykow*).

Türkmen dilindäki sözleriň her bogny bir, iki üç we ondan köp sesli bolup biler.
M e s e l e m : çöl, A + ky, Gü + lä + lek we ş.m.

199-njy gönükme. Çyzga serediň. Özünüzden sözler tapyp, şol çyzgydaky ýaly bogunlara bölüp ýazyň.

	Sözler	Bogunlar						
		1	2	3	4	5	6	7
1	depder	dep	der					
2	mugallymlarymyzy	mu	gal	lym	la	ry	my	zy

200-nji gönükme. Iki-üç bogunly sözleri saýlap ýazyň. Her sözde näçe sesiň bardygyny aýdyň.

Aý dogdy. Daş-töwerek kümüş nur bilen örtüldi. Her ýerräkke özüne çekiji aýdymlar ýaňlanyp başlady. Öz obadaşlary bilen bolan süýji söhbet giç agşama çenli dowam etdi. Pälwan myhmanlar bilen bile Töräniň öýünde dem-dynç almakçy boldy (*Jumanyýaz Şaripow, «Ho-rezm»*).

201-nji gönükme. Çyzga serediň. Ondan nusga alyp, boş çzyk-lara degişli sözleri goýup ýazyň.

Sözler						
	1	2	3	4	5	6
	bogunly	bogunly	bogunly	bogunly	bogunly	bogunly
	gaz	ig+de	pag+ta+ +lar	a+çyl+ +ýar+lar	be+gen+ +ýär+di+ ler	ba+ba+la+ +ry+myz+ +dan
1						
2						
3						

1. Açyk we ýapyk bogun

202-nji gönükme. Okaň. Has gara ýazylan sözlere üns beriň, göçüriň we şol sözüň nähili bogundygyny anyklaň.

Gün ýaşypdy. Durnalaryň **sesi** uzakdan mese-mälim eşidilýärdi. Goja asmana garady. Gyzylymytyl perdä **meňzeş** gözýetimden uçup barýan durnalaryň hatary geçip gidýänça goja ondan gözünü aýyrman seretdi durdy. Kepbäniň **ýeňsesine** gaçyp giden durna yzyny üzmän gygyrýardy, asmana seredip pasyrdaýardy. Durnalaryň owazynyň ýatanyňa ep-esli wagt geçen hem bolsa, kepbäniň ýeňsesindäki ýalňyz durna **ganat** kakmasyny goýmaýardy. Birdenkä gojanyň ýüzi üýtgäp gitdi. Gözleri süzülip, ýüzündäki **gasyňlar** hem köpelen ýaly boldy. Ol kynlyk bilen ýerinden turdy-da, durnany kepbä alyp geldi (Seýit Ahmet, «Durnalar»).

Bogun iki hili bolýar:

1. **Açyk bogun.** Munda bognuň soňy çekimli bilen gutarýar. Meselem: Bu-ha-ra, Ho-ja-i-li, me-le, Gel-di we ş.m.

2. **Ýapyk bogun.** Munda bognuň soňy çekimsiz bilen gutarýar. Meselem: Daş-kent, Nö-küs, Dört-köl, ga-wun we ş.m.

203-nji gönükme. Goşgy bentlerinden ýapyk bogunly sözleri göçüriň.

1. Kemine diýr, adamzatdan ýüz görmen,
Ýagşa «Ýagşy» diýrmen, ýamana «Ýaman».
Mert bile namardy görsem tanyr men,
Sen bir ýalňyz dogan är sen, Orazym.

(*Kemine*)

2. Köp okanlar zor bolar,
Akyly zergär bolar.
Kim ärini söýmese,
Ol mydama hor bolar.

(*Gurbanmät Aşyrow*)

204-nji gönükme. Okaň. Açyk bogunly sözleri anyklaň we göçüriň.

Kemalyň okuwdan gelenine üç sagat bolupdy. Atasy: «Oglum, men häzir Nurjan agalara gitjek. Sadaka berjekler. Şonuň geňeşine barmaly. Ýanyňa iniňi al-da ýatagy arassala. Agşam mallar şitde-de ýatmasyn» diýdi. Kemal bilen Şerip işläp başladylar. Ýarym sagatdan soň Şerip bir bahanajyk tapyp gaçyp gitdi. Kemalyň gahary geldi.

Ol muny ejesine duýdurdy. Güljemal daýza Şeribi tapyp gelip, oňa mazaly darady. Soňra şeýle diýdi.

— Ataňyň aýdanyny etmezlik gaty aýp, Şerip jan! Ol geler, sen günäni boýnuňa al-da, ondan ötünç sora. Sebäbi ata maşgala sütüniniň polat diregi hasaplanýar (*Allambergen Haýtbaýew*).

205-nji gönükme. Berlen sözlerden peýdalanyň, sözlemler düzüň. Aýyk bognuň aşagyna bir, ýapyk bognuň aşagyna iki çyzyk çyzyň.

Nusga: Ýola çykساň haýdaşyp barýan maşynlara gözüň düşýär.

Gar, çaga, babam, Aky, maşynlar, kädi, şalgam, alma, üzüm, pagta.

206-njy gönükme. Okaň. Diňe aýyk bogunly sözleri saýlap ýazyň we düşündiriň.

Timur güjük edindi. Oňa Bõwser diýip at goýdy. Güjük ulaldy. Timur onuň başyny sypalap: — Bõwserim, men seniň gulagyňy kesjek däl. Çünki seniň bet bolmagyňy islämok. Adamlaryň ýagşysyny, ýamanyny tanagyn. Öýe bir girip çykana degmegin. Ýaman niýetlini welin, öýe golaýlaşdyrmagyn — diýerdi. Bõwser eýesiniň niýetine düşünen bolarly. Ol kim gelse garysyna ýassanyp oturyp, onuň ýüzüne siňe-siňe serederdi (*Haýtbaý Faýzullaýew*).

Türkmen dilinde bar bolan bir bogunly sözler, esasan, çekimsiz bilen gutarýar. Meselem: Dök, ýak, sen, gül, der we ş.m.

207-nji gönükme. Okaň. Bir bogunly sözleri saýlap göçüriň. Şol sözleriň soňky sesine üns beriň.

Goja ýylgyrdy: — Olar, elbetde, seniň günäni ötüp bilmezler. Bu belli zat. Ýöne sen hiç gorkmagyn-da berk durgun.... Onuň gylgy geň däl. Ol gaty erbet. Eýsem olaryň öz jaýlary ýokmy? Olaryň jaýam bolmaz, ýerem. Olar şu gün bu ýerde bolsalar, ertir başga bir gowakda gizlener. Olar pis açan ýaly gaçyp gün görýärler. Birnäçe günden soň şu ýerdenem giderler (*Abdyrahym Gaýraty*, «*Unudylmajak günler*»).

«Bu, şu, we....» ýaly az-owlak sözleriň yzy çekimli bilen gutarýar. Olardan «bu, şu» gepleşikde köplenç «bul, şul» şeklinde aýdylýar.

208-nji gönükme. Gazetlerden, edebi kitaplardan soňy çekimli bilen gutaran bir bogunly sözlemi bilen göçüriň (baş sözlem bolsun).

Türkmen dilinde sözleriň ortasynda çekimli sese başlanýan bogun bolmaýar. Şoňa görä-de çekimsiz gutarýan sözlere çekimli bilen başlanýan goşulma goşulyp, bogna bölnende, şol sözleriň soňundaky çekimsiz öz zyndaky bognuň önüne geçýär.

Meselem: Gün-gün-üň, suw-su + wu + myz, haý-wanlaryň-haý + wan + la + ryň...

209-njy gönükme. Okaň. Has gara ýazylan sözleri nusgada görkezilişi ýaly bogna bolup göçüriň we düşündiriň.

N u s g a : *Başlananyňa* — *baş + la + na + ny + na...*

Okuwyň **başlanany**na ýarym sagat bolupdy. Synpda Guwançdan başga hemme okuwçy bardy. Mugallym öz **nägileligini** bildirmän bu okuwçynyň **gelmediginiň** sebäbini Baýramdan sorady. Baýram ilki dymjak ýaly etdi. Soňra ol **dogrusyndan** geldi. Ata-enesiniň, şol sanda özüniň-de **aýdanlaryna** gulak asman, tä garaňky düşýänçä Guwanjyň buzun üstünde taýyp **oýnandygyny**, soňam ýykylyp, aýagy çykandygyny, ony haýal etmän keselhana **äkidendiklerini** mälim etdi. Mugallym-da, okuwçylar-da bir hili boldular.

Az salymdan soň mugallym «Okuwçylar, ertir Guwanjy görmäge keselhana **giderismi?**» diýdi. Okuwçylar edil **dilleşen** ýaly «Hökman gideris, ýoldaş mugallym!» diýip, **biragyndan** jogap berdiler (*Allambergen Haýtbaýew*).

2. Sözleriň bogna bölünişi

210-njy gönükme. Okaň. Has gara ýazylan sözleri setirden setire nähili geçirmelidigi barada oýlanyň. Şol sözleri bogna bölüp göçüriň.

Soňky bir aýyň içinde ogly Akmyradyň özüni alyp **barsy** Bike ejäni geň galdyrdy. Çünki Akmyrat öňler **geým-gejimine** kän bir parh goýmazdy. Bir ýerden gelse daşky **geýimlerini** çykaryp okuwa gitjek bolanynda sermener ýörerdi. Indi ol beýle etmeýär. Geýimlerini çykaryp, kakyşdyryp, **arassalap**, geým asylýanda goýýar. Aýak geýimleri-de belli ýerde. **Özem** öňküleri ýaly biderek hereket edip ýörenok.

Bir güni kimdir biri Bike ejäni habar bilen gutlady. Ol hem mekdepde «Men geýimlerime nähili seredýärin?»

diýen **temadan** okuwçylaryň arasynda bäsleşik geçirilip, onda **Akmyradyň** ýeňiji bolanlygydy. Ene muňa biçak begendi (*Öwezgylyç Amanow*).

Iki we ondan köp bogunly sözler setirden setire bogna bölünip geçirilýär. Şonda sözüň setirde galýan böleginiň yzyndan kese çyzyjak (—) goýulýar. Bir harpdan ybarat bolan bogun setir ahyrynda galdyrylmaýar we täze setire geçirilmeýär.

211-nji gönükme. Okaň. Dört we baş bogunly sözleri saýlap göçüriň. Olary nähili edip setirden setire geçirmek mümkindigini düşündiriň.

Tozgalap ýagýan gar eýýäm daş-töweregi ak mütgel yapylana dönderipdi. Gülälek 2-nji synpda okaýan jigisi Şeker bilen oňa aýnadan syn edýärdi. Şeker birden dillendi: — Biziň-ä öýümüz üstümüzde. Gar gölejigimi heläk etmezmikä? Gülälek ýylgyranyny duýman galdy. Soňra: — Ýok, Şeker jan! Gar-a beýlede dursun, oňa güýçli çawga ýagyşlaram tär edip bilmese gerek. Sebäbi ýazda ýatagyň üstüni galyň edip suwadyk. Şonda senem kömek beripdiň ahyry! — diýip, ýylgyryp jigisiniň ýüzüne bakdy.

Şekeriň kalbyny şatlyk duýgulary gurşap aldy (*Ýazgül Durdymädowa*).

212-nji gönükme. Okaň. Setirden setire geçirip bolmaýan sözleri tapyp göçüriň.

Günlerde bir gün men Jebelden Gyzyлгаýa gidermen bolup, ýola çykdy. Maňa bir ýük maşyny duşdy. Men kabina mündüm. Ýaňky şofýor ýaňramany, onda-da diňe özi ýaňramany gowy görýän eken. Maşyn bat alandan,

ýaňky ýaňra-da diline bat berip ugrady. Men her gezek onuň sözünüň arasyňy bölmekçi bolanymda, ol:

— Dur, sözüň agzyňda — diýip, sag eli bilen meniň gursagyma patladyp goýberýär. Menem «Gepleme!» diýenlerinden, «açlygyňa ýorgana gir!» diýenlerini gowy görýänlerden, şofýoryň gezek bermejegini bilip, iki gulagyma pamyk dykyp, irkildim. Gürrüňçi bir görse, men uklap otyryn. Ol meni oýaraga-da, gulaklarymyň dykysyny sogrup taşlady (*Pyhy Taganow, «Tikenli setirler»*).

Birnäçe sözüň soňunda iki çekimsiz ses ýanaşyk gelýär. Olaryň arasynda çekimli ses eşidilýän ýaly bolsa-da, ol ýazylmaýar we bir bogun hasap edilýär. Meselem: Gaýt, süýt, gurp, ýurt, dert, mert, wagt, bagt we ş.m.

Emma bu hili bir bogunly sözlere çekimli bilen başlanýan goşulma goşulanynda, olaryň soňundaky iki çekimsiziň soňkusy öz yzyndaky bognuň öňüne geçýär. Meselem: Ýurt-ýur+duň, gaýt-gaý+tar, güyz-güý+züň, mert-mer+de we ş.m.

213-nji gönükme. Okaň. Tekstden üç bogunly sözleri tapyp, bogna bölünişini gürrüň beriň.

BIZIŇ MAŞGALAMYZ

Biz obada ýaşaýarys. Atam Gurbangeldi brigadir bolup işleýär. Iň uly agam Kakabaý traktorçy. Ondan kiçi doganym Aýsoltan kitaphanaçy. Kakabaýyň aýaly — gelnejem tikiňçi. Gyz doganym Akjagül obadaky mekdebiň sekizinji synpynda okaýar. Ondan kiçimiz Dursun altynjyda.

Ejem Amansoltan fermada sagymçy. Men dördünji synpda okaýaryn. Doganym Aýmyrat häzir çagalar bagyna gatnaýar.

Berlen tekstden peýdalanyň, «Biziň maşgalamyz» diýen mowzugdan düzme ýazyň.

214-nji gönükme. Okaň. Iki çekimsiziň ýanaşyk gelyän sözlerini tapyp göçüriň.

1. Agamät ol atyza geçen ýyl turp ekip, örän köp hasyl alypdy. 2. Mährijemal daýza bişirmek üçin gazana süýt guýdy. 3. Gurt agzasaň, gurt geler (*Nakyl*). 4. Ýurt-ýurtdan gutlug (*Nakyl*). 5. Güýz düşse agaçlaryň ýapragy saralyp ugraýar. 6. Ýagşa dost köp, ýaman bolsaň, ýok gardaş (*Magtymguly*).

215-nji gönükme. Okaň. Bir bogunly, iki çekimsiz sesiň ýanaşyk gelen sözlerini tapyň. Şol sözleriň yzyna goşulma goşup ýazyň.

N u s g a : *Aýt-aý + dar.*

Güýz paslydy. Güýç aga dalbaryň astyndaky sekiniň üstünde keýp edip çay içýärdi. Onuň nazary atasy öýüne gidip barýan aýalyňa düşdi-de: «haýt, soran-idänlere men-den salam aýt. Häzir ýygym döwri. Uzak eglenme, gaýt!» diýip ýüzlendi. Aýaly «ýagşy» diýip, ýola düşdi.

Az salymdan Seyit gyjakçy peýda boldy. Ol ýurt habarlary bilen Güýç agany tanyş etdi. Iki gojanyň dört aýdan bäri bir-birlerini ilkinji görüşleridi. Munuň sebäbi Seyit gyjakçy dert çekip, ýaňy aýak üstüne galypdy.

216-njy gönükme. Okaň. Berlen tekstden bogna bölüp bolmaýan hem-de setirden setire geçirilmeýän sözleri saýlap göçüriň.

1. Gadyrdan, mal almakçy bolsaň, ynha, şuny alay. Mundan hiç bir aýp tapmarsyň. 2. Haýyt aga ol gelene: «Sen, hanym, meniň bilen gatnaşmakçy bolsaň hiç haçan ýalan sözleme. Eger muny başarmasaň men seni kert gaýadan gaýdan ýaly ederin» diýdi. 3. Sen şu agajyň çür depesine çykyp bilermiň? 4. Ýene üç-dört gün geçen soň ýabymyza suw geler. 5. Dag, dag, nirä seretseň dag. Şükür munuň haýsy ýerinden geçjegini bilmän, aňk-taňk bolup durdy (*Nurmyrat Saryhanow*).

GAÝTALAMAK ÜÇIN SORAGLAR

Bogun diýlip, nämä aýdylýar? Çekimli sesleriň bogny emele getirmekdäki hyzmatyny gürrüň beriň. Açyk we ýapyk bognuň nämedigini düşündiriň. Nähili ýagdaýlarda sözleri setirden setire geçirmek bolýar? Ol haýsy ýagdaýlarda mümkin däl.

BASYM

217-nji gönükme. Okaň. Basymyň haýsy çekimlä ýa-da sözüň näçenji bognuna düşýändigini anyklaň. Şondan ugur alyp, özüňizden dört sözlem düzüň.

Gyş günleri. Daýhanlar ýerleri bahar ekişine bir kemsiz taýýarlamak üçin dyngysyz işleýärler. Sazak hem öz fermer hojalygynda iş bilen başagaý bolup ýör. Onuň häzir on alty işgäri bar. Olaryň her biriniň ýerine ýetirmeli işleri bölünip berlen. Howanyň bir syhly üýtgäp durmagyna garamazdan, häzir hojalykda işler gyzgalaňly dowam etdirilýär.

Wagtynda hereket etseň, netijesiniň göwnüňdäki ýaly boljakdygyny daýhana öwretmegiň geregi ýok.

Sözleriň belli bir bognunyň çekimlisiniň beýleki bogunlaryň çekimlisinden batlyrak, belendräk aýdylmagyna **basym** diýilýär.

Türkmen dilinde basym, köplenç, sözleriň soňky bognuna düşýär. Sözlere goşulmalar goşulanynda, basym yza süýşüp, soňky bogna geçýär. Meselem: Daýhan, Daýhanlar, daýhanlardan, okuw, okuwçy, okuwçylar we ş.m.

218-nji gönükmä. Okaň. Has gara ýazylan sözleri göçüriň we basymyň haýsy bogna (çekimlä) düşýändigini aýdyň, aşagyny çyzyp belläň.

1. **Çary** eline sübse alyp, tamyň daş-töweregini arassalady. 2. Haýdar Mergen bilen bilelikde kölden uly **balyk** tutdy. 3. Saparmyrat sürümde päsgelçilik döredip durmaz ýaly **traktoryny** gowy edip remont etdi. 4. Kerim täze satyn alyp getiren kitabyndan **babasyna okap** berdi. 5. Düýn synpymyza **lukman** gelip, «Arassaçylyk-saglygyň girewidir» diýen mowzugdan okuwçylar bilen pikir alyşdy.

Birnäçe sözlerde basymyň ýeriniň üýtgemegi bilen şol sözleriň manysy hem üýtgeýär. Meselem: Alma, dolama, çatma, salma ýaly sözleriň -ma, -me bölegine basym düşse, olar at sözleri bolýarlar. Eger basym **-ma, me** bölegine düşmese, onda olar gymyldy — hereketi aňladyp, işlik bolýarlar.

219-njy gönükme. Okaň. Basymyň belli bir bogna düşüp, at emele getiren sözlerini anyklaň we şol sözleri göçüriň.

1. Almanyň süýji sortlaryndan ýuwup, arassalap, ýukajyk dilişdirmeli. Taýýarlanan ergine almany goşup, ýuwaş ýanýan otda gaýnatmaly. 2. Ýörme türkmenleriň ärsary taýpasynyň taýýarlaýan naharlarynyň arasynda juda ýörgünli. Çorbada birkemsiz bişen ýörme ýalpak jama çykarlyýar. 3. Gowurma islän wagtyň sowuk görnüşde naharlananyňda-da tagamyny ýitirmeýär. 4. Üzüm ýapragyna dolanan turşuja dolama has-da işdäni açýar (Çary Rozymyrow, «Türkmen tagamlary»).

220-nji gönükme. Ikinji bogny **-ma**, **-me** goşulmasy bilen gutaran, at emele getirýän sözlerden baş sözi tapyp, olary sözlem içinde getiriň we ýazyň.

Nusga: Aşyr suw akar ýaly uly salma gazdy.

221-nji gönükme. Okaň. Berlen tekstden soňy **-ma**, **-me** bilen gutaran, işlik emele getirýän sözleri tapyň we göçüriň. Onuň sebäbini düşündiriň.

1. Nazarmät aga ogluna her gün şeýle nesihat bererdi: «Oglum, men saňa ýene aýdaýyn, hiç haçan biriniň zadyny soraman alma». 2. Gülendam jigisine ýüzlenip: «Dur, Miweş! Bu kagyzy kitabyň daşyna dolama. Sebäbi ol hapa» diýdi. 3. Eger-de botinkanyň ýyrtylan ýerini gowy edip çatmasyny bilmesen, onda ussa eltip, tikdirip geläýdä! 4. Şeýle bir zerur işiň çykmasa, gije biderek ýörme. 5. Mundan gowuşgynly ýüp taýýarlajak bolsaň, tanapy kän gatlama.

222-nji gönükme. Okaň. Berlen tekstden basymyň ikinji bogna düşüp, işlikden at emele gelen sözleri saýlap göçüriň we sebäbini aýdyň.

1. Jemaljan, sen indi iki ýyldan bäri hojalygymyzyň tikiňçilik sehinde işleýärsiň. «Ýörme» diýlen tikiniň nähili bolýandygyny düşündirip bersene? 2. Kaka, bulara, ana şol ýerden iki gatdan ybarat bir çatma taýýarlap beräý. 3. Towuk salnyp, mazaly bişip duran garma gapydan girilenleriň agyzlaryny suwjartdy. 4. Hepdede azyndan başaltý ýola jöwenden taýýarlanan ýarmany içip durmaly. Sebäbi jöwenden edilen tagamlar bagyr üçin örän peýdalydyr.

223-nji gönükme. Okaň. Basymyň **-ma**, **-me** goşulmasyny kabul eden sözleriň öňki çekimlilerine düşüp, işlik emele gelen sözleri anyklaň, göçüriň we sebäbini aýdyň.

1. Zynhar gulagyňda galsyn, balam: namart, bahyl we kezzaplar bilen daş ýola ýoldaş bolma, bile ýörme. 2. Mal-lary bir-birine çatma, sürüp äkit. Bolmasa özüň azara galarsyň. 3. Gury agajy byçgy bilen ol ýerinden ýarma, şu ýerden kes. 4. Hasyl ýygnanyňda bir sorty ikinji sorta garma.

GAÝTALAMAK ÜÇIN SORAGLAR

Basym näme? Türkmen dilinde basym haýsy bogunlara düşýär? Basymyň sözüň manysyna edýän täsirini gürrüň edip beriň. «Alma» sözünden haýsy ýagdaýlarda at, haýsy ýagdaýlarda işlik emele getirmek bolar?

Dar çekimlileriň düşmek düzgüni

224-nji gönükme. Okaň. Birinji bogny açyk bolup we çekimlisi gysga áýdylýan sözlerde dar çekimlileriň düşürilişine üns beriň we şol sözleri göçüriň.

1. Mundan beýläk Altynaý sizi asla garaşdyrmaz. 2. Altynaý aý kimin ýalpyldap, Paýkentdäkileriň «Men» diýenlerini öz agzyna aňkardyp otyr (*Nazyr Safarow*). 3. Melike daýza gelindir ýi-gidi mundan artyk utandyrmazlyk üçin, gelniniň hödürlän çayyny içdi-de, dolanyp käsäni bermedi (*Saida Zunnunowa*). 4. Fazlitdinimi şondan bir aý ozal Poýtuk stansiýasyndan urşa ýollapdym (*Seýit Ahmet*). 5. Bu ýyl ýagyş paslynda on ikime gidýän (*Askat Muhtar*). 6. Molla Sait Jelalhan burnuna gonan siňegi elýaglygy bilen goramaga ýaltanyp, aşaky dodagyny uzadyp «Püf» diýdi (*Abdylła Kahhar*).

225-nji gönükme. Okaň. Has gara ýazylan sözlere üns beriň we ýazyň. Olarda dar çekimlileriň düşüp galyşyny gürrüň edip beriň.

1. Goja **ömri** paýawlanda ogullaryny daşyna üýşürrip: ine, bir çöpi döwüp taşladyňyz. Köp çöpe güýjüňiz ýetmedi. Hemmäňiz **agzy**bir bolsaňyz, size döwem çalmaz-diýipdir. 2. Häzirki wagtda Aral **deňziniň** ykbaly hemmelerde howsala döredýär. 3. Baýlynyň **ogly** Begmyrat brigadir bolup işleýär. 4. Ýer **görner** — görünmez bolanda kerwenler ýola düşdüler. 5. **Tomsuna** Günüň **höwri** çöllük ýerlere güýçli täsir edýär. 6. Mamamyň köwşi lak çalnan ýaly elmydama ýalpyldap dur.

Soňlary **z, l, n, r, s, ş** seslerine gutaryp, birinji bogny açyk we çekimlisi gysga aýdylýan iki bogunly düýp sözlere çekimli bilen başlanýan goşulma goşulsa, ikinji bogundaky **y, i, u, ü** dar çekimliler düşürilýär. M e s e l e m : maňyz-maňzy, ogul-ogly, garyş-garşy we ş.m.

226-njy gönükme. Okaň. Soňlary **z, l** sesleri bilen gutaran sözlerde dar çekimlileriň düşüp galyşyna üns beriň we şol sözleri göçüriň.

1. Aral deňziniň başyna inen betbagtlyk dünýä jemgyýetçiligini çuň oýlanmaga mejbur edýär. 2. Muhammetguly howzy suwdan doldurdy. 3. Juma jowen guýmak üçin gabyň agzyny açdy. 4. Watanymyzda ýaş nesle döwrebap bilim we terbiýe bermek üçin hökümetimiz zor alada edýär. 5. Şu ýylyň gys pasly gurak we ýagynsyz boldy.

227-nji gönükme. **O** sesi bilen gutaran iki bogunly sözlerde dar çekimliniň düşüşine degişli dört sözlem ýazyň, şol sözüň aşagyny çyzyň.

228-nji gönükme. Yzy **n, r** sesleri bilen gutaran sözlerde dar çekimlileriň düşüp galyşyna syn ediň. Şol sözleri saýlap göçüriň.

1. Kemal ýaryşda birinji orna mynasyp boldy. 2. Bu oglanyň suratyny kim çekdikä? 3. Burnuna ýara çykanlygy üçin Jumagül mekdebe gelmän, lukmana görünmäge gitdi. 4. Ömrüni diňe halal zähmet çekip, baýlyk toplan adamyň keýpi çag, wagty hoş bolýar. 5. Tamdyryň howry çykmanka Şirin ýaýylan hamyry ejesine eltip berdi. 6. Soň-

ky döwrüň wakalary örän gyzykly we özüne çekiji boldy. 7. Ähli öýlerde tebigy gaz bolanlygy sebäpli hiç kim bu kömri satyn almak barada pikir etmeýär. 8. Gije ýarymdan aýssa-da doglan güne gelen oglandyr gyzlaryň gowry ýatmaýardy.

229-njy gönükme. Okaň. Soňlary **s, ş** seslerine gutaran sözlerde dar çekimlileriň düşüp galyşlaryna üns beriň. Şol sözleri saýlap göçüriň.

1. Ol diýseň degişli eken, biz dünýäde keseliň, ölümiň nämedigini büs-bütün unudyp, hezil edip gülşüp oturdyk (*Abdylla Kahhar*). 2. Haçandan bäri gara gazanyň palaw görmän takrap ýatyşy! (*Aýbek*). 3. Biz olar bilen tanşan bolduk (*Askat Muhtar*). 4. Ballym, ballym bal ýagşy, gyzy çuwalyň nagşy (*Hüwdi*). 5. Gül öwser-ä gül öwser, belent dagdan ýel öwser (*Hüwdi*). 6. Gamşy gowşak tutsaň el gyýar (*Nakyl*). 7. Ol ýoldaşynyň elindäki kagyzlary elleşdirip: — Ýene bir gezek gözden geçir kemsä bolsa maňa duýdur—diýdi (*Gazakbaý Ýollyýew*).

Ikinji bogundaky düşmeli **y, i, u, ü** dar çekimlileriň öň ýanyndan **z, d** açyk çekimsizleri ýa-da dymyk çekimsizlerden biri gelse, onda olar düşmeýärler. Meselem: Gyzy-gyzyly, hezil-hezili, takyr-takry, gadyr-gadyry we ş.m.

Asyl, pasyl, nesil, ylym sözlerine çekimli bilen başlanýan goşulma goşulanynda, olaryň ikinji bogundaky dar çekimliler kadadan çykma hökmünde düşürilýär. Meselem: Asyl-asly, nesil-nesli, pasyl-pasly, ylym-ylmy we ş.m.

230-njy gönükme. Ikinji bognundaky **y, i, u, ü** dar çekimlileriň näme üçin düşürilmeýändiginiň sebäbini aýdyň. Şol sözleri saýlap göçüriň.

1. Kime agy gerek, kime gyzyly? Garyşdyrsaň bolmaz munuň hezili (*Aman Kekilow, «Söýgi»*). 2. Özüňde bar aýak ulagyň gadyry başga-la, balam (*Muhammet Kakaýew*). 3. Bir kemsiz bişen çym-gyzyl igdeler ýere dökülip, ýazylyp ýatyrdy (*Hydyr Derýaýew, «Ykbal»*). 4. Halajyň takyry onlarça kilometre uzalyp gidýär (*Süleýman Suhanberdiýew*). 5. Sen-ä soňky döwürlerde bir kejeňek bolupsyň geýmiňi-hä däl, hatda saňa ýaraýjak atyry-da, men satyn alyp, getirip bermeli (*Gazakbaý Ýollyýew*).

231-nji gönükme. Okaň. Käbir sözleriň yzyna goşulma goşulanynda ikinji bognundaky dar çekimlileriň kadadan çykma hökmünde düşürilişine syn ediň. Ol sözleri tapyp ýazyň.

1. Biziň aslymyz Oguzhandan gaýdýar (*Gurbanmät Aşyrow*). 2. Bahar paslynyň säheri şeýle bir gözəl, şeýle bir ajaýyp bolýar. Şol pursat tebigat ähli gözelligini sahylyk bilen eçilýär (*Agahan Durdyýew*). 3. Aşyk Aýdyň pir ylmyň dürli ugurlary boýunça gyzyklanypdyr, köp-köp taglymatlary okap özleşdiripdir (*Gurbannazar Orazgulyýew*). 4. Halal, arassa we zähmetsöýer nesli terbiýeläp, kemala getirmek, ozaly bilen, ata-enäniň päkligine, ynsanlyygyna, galyberse-de sowatlylyk derejesine bagly bolup durýar («Aýdyň ýol» gazetinden). 5. «Gul» diýip, ýigidiň aslyny sorma, hojasy bar, belki, guluna degmez (*Magtymguly*).

232-nji gönükme. Okaň. Çzyk goýlan ýere nähili sözleri goýmalydygy barada pikirleniň. Şol sözi has anyklanyňyzdan soňra sözlemleri göçüriň.

Nusga: *Tomus pasly suw köp bugarýar.*

1. Watan söýüji terbiýelemek biziň esasy borjumyzdyr.
2. Tomus suw köp bugarýar.
3. Diňe Garaşsyzlyk ýyllary içinde Özbegistanda barlag işlerine aýratyn üns berildi.
4. Sorasaň ilň uşagy, biline sarapdyr tirme guşagy (*halk aýdymyndan*).

Goýmak üçin sözler: Pasly, nesli, aslyny, ylmy.

233-nji gönükme. Çyzga pugta üns beriň. Her sütüne degişli berlen sözleri goşulma goşup ýazyň.

Ikinji boglundaky dar çekimlisi düşmedik sözler		Ikinji bognunda dar çekimlisi düşen sözler	
1. Ýylgyn-ýylgyny	6. Çakyr —	1. Alyş — Alşar	6. Ogul —
2. Kendir —	7. Usul —	2. Towus —	7. Nogul —
3. Sülgün —	8. Gawun —	3. Bogun —	8. Towus —
4. Gyrgyn —	9. Takyr —	4. Orun —	9. Bagyr —
5. Bölüm —	10. Dokuz —	5. Garyn —	10. Ýagyr —

234-nji gönükme. Okaň. Has gara ýazylan sözleri göçüriň. Haýsy sesiň düşüp galandygyny aýdyň.

1. Ýabyň **aňyrsynda** kimdir biri gazuwçylara baka elini salgaýardy. 2. Nobatdaky wezipeleri hemmähiz doly eşitmeli. Şonuň üçin **içerdäkileri** hem bärlik çagyryň. 3. **Ýokarda** oturanlar hemmeden öň klubdan çykdylar. 4. Sen bärrek süýş, doganyňam ornaşykly otursyn. 5. Hol güjümiň **ilersinde** daýymlaryň öýi bar.

«**Aňry, bäre, ýokary, ileri**» ýaly tarap görkezýän sözlere **d, k, l, r, s** çekimsizleri bilen başlanýan goşulmalar goşulanda, olaryň soňundaky **y, i** dar çekimlileri düşüp galýar. M e s e l e m: Aňry-aňryda, ileri-ilerki, bäre-bärsi, ýokary-ýokarrak, ileri-ilerde...

235-nji gönükme. Okaň. Has gara ýazylyan sözleri göçüriň.

1. Adamlaryň durmuş derejesi, ýagny **ýaşaýşy** gündünden gowulyga tarap özgerýär. 2. Gahrymanyň jemagatyň önünde çykyp **gepleýşi** hemmäni haýran galdyrdy. 3. Çaga terbiýesine meniň **garaýşym** onuňkydan başgaçady. 4. Muğallymymyz bize «Görogly» kitabyndan «Göroglynyň **dö-reýşi**» diýen bölümi täsirli okap berdi. 5. Alymlar türkmenleriň dünýä yüzüne **ýaýraýşy** bilen has içgin gyzyklanyp ugradylar.

Soňlary **-ýyş, ýiş** goşulmalary bilen gutarýan sözlere çekimli ses bilen başlanýan goşulmalar goşulanynda **-ýyş, -ýiş** goşulmasyndaky **-y, -i** dar çekimlileri düşürilýär. M e s e l e m: Garaýyş-garaýşy, garaýşynda, gepleýiş-gepleýşiň, gepleýşimiz, gepleýşimiziň we ş.m.

GAÝTALAMAK ÜÇIN SORAGLAR

Soňlary haýsy çekimsizler bilen gutaran sözlerde dar çekimliler düşýärler? **z, d** aýyk çekimsizlerde dar çekimliler düşýärlermi? «Ylym, pasyl» ýaly sözler haýsy kada boýun egýärler?

Tarap görkezýän sözlerde **-y, -i** sesleriniň düşüşine mysal getiriň. **-ýyş, -ýiş** goşulmasi bilen gutaran sözlerde **-a, -i** çekimlileriniň düşüp galyşyny gürrüň edip beriň.

1. TÜRKMEN DILINIŇ LEKSIKASY

236-njy gönükme. Okaň. Berlen tekstden has we jyns atlary, şol sanda başga dillerden giren sözleri saýlap göçüriň. Ol sözleriň diliň leksikasyny baýlaşdyrmakdaky hyzmatyny aýdyp beriň.

OBANYŇ DÖREÝŞI

Ellinji ýyllarda obamyzda Atalyk diýen adam ýaşap geçipdir. Ol äpet guramaçylyk ukybyna eýe eken. Atalyk dagynyk oturan türkmenleri bir ýere ýygnapdyr. Soň olar köpelip, uly bir obany emele getiripdir. Häzir bu oba Atalyk aul diýilýär. Obada baş brigada, dükan, medpunkt we 35-nji orta mekdep bar. Ilatynyň sany müňe golaýlaşýar. Bu obada birlän-ikilän gazak, özbek we garagapak milletleriniň wekilleri-de bir dogan ýaly bolup, agzybir ýaşaýarlar (*Ýaňybaý Hajýýew*).

Haýsy-da bolsa bir dildäki ulanylýan sözleriň hemmesi şol diliň leksikasy (sözlük düzümi) bolýar. Edil şonuň ýaly-da türkmen dilindäki ähli sözler dilimiziň leksikasy hasaplanýar. Biz birek-birek bilen şol sözleri ulanmak arkaly gepleşýäris. Gazetler, žurnallar, radiodyr telewideniýe gepleşikleri diliň sözlük düzümindäki sözlerden peýdalanylyp alnyp barylýar. Her bir halkyň öz ene dilinde ulanylýan sözleri şol halkyň öz leksikasy bolýar. Rus dilindäki ulanylýan ähli sözleri

rus diliniň, özbek dilinde ulanylýan ähli sözler özbek diliniň leksikasy hasap edilýär.

Sözler näme-de bolsa bir zady aňladýar. Olar sözlükler arkaly hasaba alnyp ýörite düşündirilýär. Meselem: Türkmen dilindäki «Bag», «Uçmak» sözleriniň aňladýan manysy barada oýlanalyň. Bir topbak bolup, atyzlaýyn ekilen agaçlara bag diýilýär. «Uçmak» bolsa howada samolýotda, kosmos korablynda, Nowruz baýramynda, gurban aýynda çagalaryň, hiňňillikde (sallançakda) uçmagyny aňladýar. Bizdäki sözleriň epesli bölegi öz sözlerimizdir. Şeýle-de bolsa dilimize geçen köp sanly internasional, arap-pars sözlerem bardyr. Olar hem türkmen diliniň leksikasynyň baýlaşmagyna şert döredýär.

237-nji gönükme. Okaň. Başga dillerden geçendir diýip oý eden sözleriňizi aýdyp beriň. Şol sözlerden başisini göçüriň.

Amana ýoldaşlary «Amançik» diýýärdiler. Ol lagere gatnaýardy. Bu ýerde onuň Sweta, Aida, Mişa, Tolik ýaly dostlary hem bolup, olar Amançigi biçak gowy görýärdiler. Onuň bilen açyk howada her dürli oýunlar oýnardylar. Amançik leňki oýnamaga ökdedi. Ol bir bada depende gaçyrman 50–60 oçko (utuş) gazanyp bilýärdi. Muňa Mişa dagy haýran galardy. Kä günleri ýolbaşçysyndan haýyş edip, Amançik ýoldaşlaryny öýüne çagyryp gaýdardy. Onuň öýleri şeýle bir uzagam däldi. GRESiň gapdalyndaky teplisadan geçseň bolanydy. Amançigiň ejesi Wera daýzadada, atasy Nazar aga-da myhmanparazdylar, süýji dilli adamlardy. Olar elmydama geleni güler ýüz bilen garşylap, güler ýüz bilenem ugradardylar (*Akgeldi Aşyrow*).

238-nji gönükme. Goşgyny labyzly okaň. Şygyrdaky arap-pars sözlerini tapyň we olaryň türkmen diliniň leksikasyny baýlaşdyrmak-daky hyzmaty barada gürrüň edip beriň.

GARA REŇ BOLAR

Hozuň daş postuny, azergun güli,
Suwun saça çalsaň, gara reň bolar.
Içiň şerden sakla, gybatdan tili,
Saklamasaň köňül gözgüň zeň bolar.

Her kişi kim, ýamanlyga kast eýläř,
Iki dünýä öz işine kest eýläř.
Ýagşy gylyk duşmanyňy dost eýläř,
Gylygyň bet bolsa, işiň jeň bolar.

Ýigidiň bolmasa sözde keseri,
Eýmençdir, aýrylmaz aýakdan seri.
Her kimde bolmasa iman eseri
Ýüregi erimez, syýa seň bolar.

Adam ogly awaradyr, asydyr,
Bir söz diýseň, ýagşy äre, besidir.
Bilip bolmaz hakyň dosty haýsydyr,
Alyşy köp alsaň, işiň oň bolar.

Magtymguly, sözüm gysga, şerhy köp,
Bilmeze hiç, bilen kişä nyrhy köp.
Ýeriň ýerden, äriň ärden parhy köp,
Müşgöl budur — sözleşende deň, bolar.

(Magtymguly)

Sözleriň manysy: Postun-gabyk, Azergun-köz reňk, Sarymtyl, gurmyzy gül, şer-erbet pikirli, dawagär; ökül-ýürek, kalp; gözgi-aýna; zeň-pos; kest-hapa, zyýan; jeň-uruş, galmagal, ser-kelle, baş, iman-

ynam, ynanma, ynanç, uýma; syýa-gara; seň-daş; awara-sergezdan, ykmanda, asy-günäkär, är-u ýerde mert, batyr, edenli ýigit manysynda, şerh-düşündiriş, beýan, nyrh-baha, müşgül-kyn, çykgynsyz ýagdaý.

Eser-de häzirki ulanýan sözlerimiziň gelip çykyşyny derňesek, onda rus, internasional we arap-pars sözlerem ep-esli bardyr. Biz olary gündelik gepleşiklerimizde, ýazuw işlerimizde ulanýarys.

Biz synp, parta, galstuk, žurnal, ruçka, awtobus, gazet, direktor ýaly ýüzlerçe sözleri öz işimizde ulanýarys. Olar rus diliniň ýa-da rus diline hem başga dillerden giren sözlerdir. Oňa internasional sözler diýilýär.

Türkmen dilinde mekdep, kitap, edebiýat, maksat, tebigat, arzuw, halk kuwwat, miras, duşman ýaly sözlerem köp ulanylýar. Bu sözler türkmen diliniň leksikasyna (sözlük düzümine — sostawyna) arap we pars dillerinden geçipdir. Şolar ýaly sözlere bolsa arap-pars sözleri diýilýär. Diýmek, biziň öz ene dilimizde ulanýan şol hili sözlerimiz rus, internasional we arap-pars sözleridir.

Olar türkmen diliniň ösmeginde we baýlaşmagynda peýdaly rol oýnaýar.

239-njy gönükmä. Edebi kitaplardan, gazet-žurnallardan peýdalanyň, içinde rus we internasional sözleri bolan baş sözlem düzüň. Ol sözleriň aşagyny çyzyň.

Eýsem Özbegistanda, Garagalpagystanda ýaşaýan türkmenleriň diliniň leksiki aýratynlyklary nämelerden ybarat? Türkmenleriň galyň, gür bolup oturan ýerle-

rinde, özem öň Türkmenistandan gaýdanlarynyňkyda diliň leksikasynda şeýle güýçli tapawutlar duýulmaýar. Emma seýregräk, başga milletlere we halkyýetlere garym-gatym bolup oturan ýerlerinde welin şol milletleriň diliniň täsiri duýulýar. Mysal üçin, Özbegistanyň Kaşgaderýa welaýatyndaky çandyr türkmenleriniň gepleşigindäki leksiki elementler Garagalpagystanyň Hojaili etrabyndaky türkmenleriňkiden ep-esli tapawutlanýar. Beýleki türki halklaryň halk döredijiligi köplenç terjime edilen görnüşde bu türkmenleriň arasynda-da aktiw ulanylýar. Mysal üçin, «Barly doganym, barly doganym-Bagdatda bolsaňam bararyn, ýokly doganym, ýokly doganym-ýolumda dursaňam görmerin», «Düýäni şemal äkitse, geçini asmanda gör», «Palawy palaw edýän — ýag» (garagalpakçasy «palawdy maý keltirer»).

240-njy gönükme. Berlen sözleriň her birinden peýdalanyň, sözlemler düzüň. Bu sözleriň haýsy dillerden geçendigini aýdyp beriň.

Arzuw, edebiýat, tebigat, halk, kuwwat.

241-nji gönükme. Aşakdaky çyzgydan nusga alyp, her sütüne degişli 10–20 söz tapyp ýazyň. Munda siz gazet-žurnallardan we edebi kitaplardan peýdalanyň bilersiňiz.

Internasional sözler	Arap-pars sözleri
žurnal, ruçka	edebiýat, halk

Leksika diýlip, nämä aýdylýar? Türkmen diliniň sözlük düzümi nähili tapawutlara eýe? Sözler haýsy ugurlar boýunça türkmen diline girip, sözlük düzüminiňizi baýlaşdyrypdyr?

2. SÖZÜŇ ASYL WE KÖP MANYLYLYGY

242-nji gönükme. Okaň. Has gara ýazylan sözleri göçüriň we nämä üçin şeýle edilendiginiň sebäbini biljek boluň.

Biz ogullarymyz Ulugbek, Zamyr we Aлым Haljan dagylar bolup **myhmançylyga** barýardyk. Bir **zeýkeşiň** köprüsinden geçipdik. Bizden ýüz ädim uzagrakda bir topar garga hem aşaklap, hem ýokarlap uçýardylar. Ýöne olar şol taýdan gidenokdylar. Ulugbek: «Gargalar bir zady awlajaga meňzeýär» diýdi. Onsoň bardyk. Bir kiçijek **güjüjek** zaryn çyňsaýar. Ony kimdir biri zeýkeşe taşlan bolmaly. Bu **janawere** ýüregimiz awady. Aýalym derrew «Zamyr jan, bu güjüjegi öýe taşlap gaýt hem aýt: Suw, nan bersinler. Janawer ölmesin. Ýalkanarsyň, **balam!** Ulalar, it çykar. Onsoň taşlasaň, **ölmez** öz gününü görer» diýdi.

Zamyr tabşyrygy berjaý etdi. Hawa, şeýdyp biz biçäre janaweri howpdan halas etdik (*Allambergen Haýtbaýew*).

Sözler bir we köp manyly bolýarlar. Meselem, «Bugdaý» diýsek bir gallanyň adyny aňladýar. «Gawun» ýa-da «kädi» diýsek, her haýsy bir bakja ekinini bildirýär. Bu sözleriň şol aňladýan manysyndan başga manyda gelmeýän, bir manyny aňladýan sözlere sözüň asyl manysy diýilýär.

Eger-de «Göz» diýsek, ony köp manyda ulanmak mümkin. «Adamyň gözi», «Çeşmäniň gözi», «Iňňäniň, temeniň gözi», «Aýna göz salmak», «Horjunyň gözi»

ýaly sözlerdäki «göz» sözünüň dürli-dürli manylarda gelşini ýada salyň. Bir sözün dürli manylarda ulanylmagyna bolsa sözün köp manylygy diýilýär.

243-nji gönükme. Okaň. Has gara ýazylan sözlere üns beriň. Şol sözleri göçüriň we nähili manylarda gelip bilýändigini aýdyň.

Kakowdyr Soltan ejäniň guburynyň **daşyna** demir **gözenek** goýuljak güni bolan mojuk işe näme diýip, näme aýdarsyň!

... — Eje, it kân bolsa kakamyň **goşasyny-da** äkidäýeli...bir-ä özüne golaýlap gelyän itlere, bir-de ylgap barşyna tüpeňi garbap alan ogluna seredip, iki aranyň jansereğine dönen Anna... doňup galdy. Olaryň öňüni **başlap** gelyän çypar **itiň** gulaklaryny ýapyryp, gyzaran **gözlerini** bir nokada — göni Annanyň **ýüzüne dikip** gelşi gorkunçdy (*Gazakbaý Ýollyýew, «Bu dünýäniň işleri»*).

janserek

244-nji gönükme. Jyns atlaryndan peýdalanyň, altý sözlem düzüň we ýazyň. Ýöne saýlap alan sözünüz diňe asyl manysynda ulanylýan söz bolsun.

245-nji gönükme. Okaň. Has gara ýazylan sözleriň nähili manyda gelendigini aýdyň, diňe şol sözleri ýazyň.

1. Güljemal daýza gyzyňa ýüzlenip: — Maraljan, şu monjuklary ýeke-ýekeden sapaga **düz** — diýdi. 2. Öňki wagtlarda matal aýdyşanlarynda jogap berýän «öýdeçimi, **düzdeçi?**» diýip, aýdyja ýüzlenler ekeni. 3. Hukuk goraýjylardan iki kişi bet häsiýetli oglanyň atasyna: «Ýaşuly, biziň aýdanlarymyzy ýerine ýetirip ugrasaň, onda ogluňyz tiz wagtda **düzeler**» diýdiler. 4. Goşga ep-esly **düzediş** girizileninden soň, ol metbugatda çap edildi. 5. Skreperli trak-

torçy aňňy-tüňňi ýerleri edil göwnümüzdeki ýaly edip düzledi. 6. Geými ýuwup bolup serseň onuň **düzüw** ýüzüni çöwrüp goýmaly. Diri adamynyňky şeýle serlip guradylyar.

3. SÖZÜŇ ASYL WE GÖÇME MANYSY

Köp manylylykdan başga-da sözler göçme manyda hem ulanylyrlar. Meselem: «Duz» sözünü alalyň. Bu nahara atlyýan duzy aňladýar. Eger-de biz «Seniň gepiňiň duzy ýok» diýsek, onda ol başga — göçme manyda gelýär. Gepleýän adamyň gepiniň, sözünüň ugur-utgaşynyň ýokdugyny aňladýar.

246-njy gönükme. Göçme manyda gelen sözleri tapyň, göçürň we nähili manyda gelendigini gürrüň edip beriň.

1. Gawun-garpyz näçe bol bolsa-da, olar Artygyň ýyrtygyna ýama bolarly dälde (*Berdi Kerbabayew, «Aýgytly ädim»*).

2. Pökgen bu işi bize bilkastdan edýär, ýoldaş. Sen Pökgeni tanaýan dälsiň. Ol....bize görübilmezçilik edýär. Ol tüýs baryp ýatan içigara adam, düşdüňmi ýoldaş? — diýip, Öwez gaharlady. Şol mahal bir gapdaldaky köne diwaryň üstünde duran eli külüňli, kellesi ýaglyk bilen daňylgy ýigit:

— Pökgen öz garnynyň ölçegini bilmän ýören bir oýnatgy-la. Ýöne onuň gapdalynda bir ýantazysy bar. Bar belanyň körügi şol Ýolly. Ol tüýs zäherli gömülgene meňzeýär — diýip, ara söz goşdy. Hol bir köne diwaryň düýbünü köwüp duran ýigit bolsa:

— Mele, sen tüýs üstünden bardyň. Ol edil mekir tilki ýaly. Pökgeni her gün ýüz mertebe suwa eltip, suwsuz

gaýtaryar — diýip, öz ýoldaşynyň gürrüňini galňytdy (*Ata Gowşudow, «Köpetdagyň eteginde»*).

247-nji gönükme. Durmuşdan, edeby kitaplardan «jübimde it uwlaýar», «Jemalbibi ýekelli», «Annamyrat aga gözsüz batyrdy» ýaly göçme manyda gelýän sözlerden altysyny (ýene üçüsini) tapyp, sözlemler düzüň we ýazyň. Şol sözleriň asyl manysynyň näme bolmalydygyny düşündiriň.

248-nji gönükme. Eger tapsaňyz «Türkmen diliniň frazeologik sözlüğinden», tapmasaňyz aşakdaky çyzgydan nusga alyp, 15–20-ä golaý göçme manyly sözleri toplaň, ýazyp geliň.

Göçme manysy	Asyl manysy
ýekelli	kömek berjegi ýok
jübimde it uwlaýar	pulsuz, takyr, hiç zat ýok
kellesiz	oýlanşyksyz hereket
içigara	bahyl, görüp bilmeýän
ýüzügara	bihaýa, masgara

4. OMONIMLER (sesdeş sözler)

249-njy gönükme. Okaň. Ýazylyşy bir meňzeş bolup, aýdylyşy, manysy dürli-dürli bolan sözleri tapyň, göçüriň we düşündiriň.

1. Çal tutmak üçin tomsuna salkyn, gyşyna ýyly ýer gerek. Taýýar çal käselere guýlup berilse, işdäni açýandyr (*Çary Rozymyradow, «Türkmen tagamlary»*).

2. Ol dutary emgenmän, kuwwatly ellerini, uzyn barmaklaryny oýnadyp, şabram çalardy we gahrymançylykly heňler çalardy. Ony diňläp oturan ýigitler bolsa özlerini söweşde ýaly duýardy we ýürekleri belli-beter joşardy (*Nurmyrat Saryhanow, «Şükür Bagşy»*.)

3. Ýagmyr gelen myhmanyň hormatyna bir tokly çaldy.
4. Durdy elindäki pyçagyň tygyny ýiteltmek üçin ony çalgy

daşyna çaldy. 5. Jumagül ejesine garap: — Seniň saçyňyň diňe bir ýeri däl, asyl bar ýerem çalaraýypdyr — diýdi. 6. Görse, bularyň gapdalynda bir çal otыр.

Şabram

Ýazylyşy we aýdylyşy taýdan meňzeş bolsa-da, dürli many aňladýan sözlere **omonimler** diýilýär. Meselem, «Çal» diýen sözi alyp göreliň. Ol dutar çalmagy, içilýän çaly, goýnuň damagyny çalmagy, ýaşy bir çene baran garry adamy, reňklemegi (bu ýerde çal reňk) we ş.m. aňladýar. Görüp geçişimiz ýaly, ol sözüň aýdylyşy we ýazylyşy bir meňzeşdir. Emma dürli-dürli manylary aňladyp gelýär.

250-nji gönükme. Goşgyny labyzly okaň. Has gara ýazylan sözlere üns beriň we manysyny düşündiriň. Şygry ýazyň.

1. Syn edýärkäm ýagýan **gara**, (at)
Uzakdan göründi **gara**. (sypat)
Men diýdim: — Gelýäne **gara**! (işlik)
Ol diýdi: — Bu gelýän **gara** (sypat)
Belki, bolar goňşym **gara**. (at)

(Gurban Jumaýew)

2. Bu atyza ekdim **alma** (at)
Nahaly gozgama, **alma**?! (işlik)
Gögerýänçä göz-gulak **bol**,
Saňa diýýän, jigim **Alma**! (at)

(Allaberen Kadyrow)

251-nji gönükme. Okaň. Berlen sözlemlerden omonimleri tapyň, düşündiriň we göçüriň.

1. Bir gün kakam hem geläýdi. Atam nähoşlugyndan zeýrenende kakam oňa göwünlik berip: — Gorkmaň, kaka, ganymat borsunyz, entekler uzak ýaşarsyňyz — diýip ýylgyrdy.

Onuň gözüniň ýaşy kepemeýärdi (*Aýbek*).

2. Bir topar çaga gar oýnaşyp ýördüler. (*Aýbek*). Tütünim bada (ýele) berip, buluda gardy meni (*Magtymguly*). Gandym inisine: — Ýene birazrak toprak gar, bolmasa laý suwuk bolar — diýdi. 3. Halmyradyň geými öl boldy. — Eje Käbegüle bir temmi ber. Ol ýaňy maňa «Ö!» diýip sökdü.

Köp manyly sözler bilen omonimleri garyşdyrmak bolmaz. Omonim bolsa ýazylyşy taýyndan meňzeş bolsa-da aňladýan manysy bir-birine asla ýakyn däldir. Meselem: «Ýüz» sözi — adamyň ýüzi, ýüz san, suwda ýüzmek manylarda gelip, hersi özbaşdak mana eýedir.

Emma «Aýak» diýsek, köp manyly söz bolan bu sözi bir-birine ýakyn manyny aňladýar. Meselem: Tagan aýagy, adamyň we guşuň aýagy, ýabyň aýagy, aýyň aýagy.

«Aýak» sözi şu ýerde bir zadyň gutaran ýerini bildirýär.

252-nji gönükme. Çyzgyda görkezilen 8 sözden nusga alyp, şolardan diňe 3-sini saýlap (her birine iki sözlemden, her biri şol sözüň başga manyda gelişini aňlatsyn) sözlemler düzüň we manysyny düşündiriň.

No	Sözler	Sözlemiň içinde aňladýan manylary	Söz toparlary
1.	Sag	Sygry sag, sag adam, sag tarap	işlik, sypat, at
2.	Ýat	Ýatdan çykan, ýat oba, düşek-de ýat!	at, sypat, işlik
3.	Ýaz	Saçagy şaz, hat ýaz, ýaz çykdy	işlik, at
4.	Pil	Pil — güýçli haýwan, ötgür pil eken	at
5.	Gun	Ol kyn gün gördi(wagt) Gün äpet uly şar (planeta)	hal, at
6.	Çöl	Men çölledim(suwsuzlyk), çöl (çägel)	hal, at
7.	Ýol	Sen ýola çyk, haşal oty ýol!	at, işlik
8.	Sök	Ejem sök getirdi. Tanapy sök. Sen sökme!	at, işlik

253-nji gönükme. «Ak, gök, gyzyly, sary» ýaly sözleriň her biriniň nähili manylarynyň bardygyny bilň. Şolaryň her birine degişli sözlemler düzüň.

N u s g a: Sary gawun bişipdir. Üstünden ýol düşüpdür (läle).

Ahy-zaryň men çekýän, sen näme saralypsyň: (mon-jukatdy)

Bu donuň sary gidipdir («Köneleşipdir, käbir ýerleri süzülip ugrapdyr» diýen manyda).

254-nji gönükme. Omonimler bilen sözleriň göçme manyda gelişlerine degişli 4 sözlem düzüň (hersine iki sözlemden). Şol sözlemler esasynda bularyň özara tapawudyny gürrüň edip beriň.

N u s g a: Ýal (atyň ýaly, itiň aşy — aşy — omonim), uçmak — göçme manyly söz.

5. SINONIMLER (manydaş sözler)

255-nji gönükme. Okaň. Has gara ýazylan sözleriň manysyna üns beriň. Şol sözleri saýlap göçüriň.

Mämetdurdy bagşy ogluna halyny çykardyp, güjümiň astyndaky şasypanyň üstünden ýazdyrýar. Nazar baba halyny görenden, baryp bir gyrasyndan tutup görýär, göllerini sypalaşdyrýar: «Berekella, Mämetdurdy Inim! **Gaty gowy, bijaý aýawly** saklapsyň. Bizden soňam...Berekella! Bu halynyň tarypy-da, taryhy-da uludyr. **Köp-köp** ägirtler, **kän-kän** halypalar üstünde oturandyr munuň. Gowy saklapsyň».

Ol şeýle diýip, Mämetdurdy bagşa hoşallyk bilen baş atýar (*Gazakbaý Ýollyýew, «Hatyraly haly»*).

Dürli seslerden düzülip, many taýdan meňzeş bolan sözlere **sinonimler** (manydaş sözler) diýilýär.

Meselem: Erbet, bet, ýaman; gowy, ýagşy, oňat, gurt, böri, möjek; Şu ýerde her biri üç sözden ybarat 9 söz getirildi. Olaryň her üçüsiniň aýdylyşy we ýazylyşy başga, emma aňladýan manysy bir maňzeşdir.

Tam, hepbe, otag, öý, jaý — bu baş söz şeýle bir meňzeşligi aňlatmasa-da, hemmesem adamlaryň ýaşaýan jaýyny bildirýärler.

256-njy gönükme. Okaň. Tekstden sinonimleri saýlap göçüriň.

1. Erbet häsiýetli adam hiç ýere sygyşmaýar. 2. Pis pisi tapar, suw pesi (*Nakyl*). 3. Ýaman bilen ýatma, ertir turup aýtma (*Nakyl*). 4. Samsyk adam bilen oturma, turma

(*Nakyl*). 5. Tagamda tabakdaş bolma, üflüs, haramhor biläni (*Magtymguly*).

257-nji gönükme. Okaň. Has gara ýazylan sözleri göçüriň we onuň haýsy sözün sinonimi ekenligini aýdyp beriň.

Meniň özümden uly doganym soldatlyga alnyp, Ýapon bilen bolan uruşda, port-Arturda **öldi**. Ondan uly doganymy başinji ýylyň rewolýusiýasyna goşuldyň diýip, Sibire iberdiler. Adatlanmadyk aç adam, altmyş gradusly sowuga çydap bilermi? Ol şol ýerde inçe keseline miýesser gelip, **heläk boldy**. Özümden kiçisi açlyk ýyly garny çişip, özüni raslap bilmän, **amanadyny tabşyrdy**. Iň kiçimiziň bolsa german urşuna gidenine ýyldan agdy. Alty aýdan bäri ondan hiç bir hat-habar-da ýok.... Watany üçin bir ene şunça gurban berdi (*Berdi Kerbabaýew, «Aýgytly ädim»*).

258-nji gönükme. Okaň. «Owadan» diýen sözün sinonimi bilen manydaş sözleri saýlap göçüriň.

1. Bir garyp dag eteklerinde düme ýerden arpa-bugdaý ekmekçi bolan. «Aý hudaý, şu ekinim gowy bitse ýary hudaý ýoluna» diýen... Gara deňziň kenarynda günün howruna meýmiräp ýatyşyma kimdir birini gözleýän ýaly, daş-töweregine ýaltaklap duran görmegeý gelne seredýärdim (*Pyhy Taganow, «Görkezme esbasy»*).

2. Fazylat mähriban enäniň yralap oturan sallançagynda ýatandek ýaýymly çäýkanýardy... Ýigit owadanja küşt tagtajygyny görkezdi.. Eýsem adamlar bir-birlerine ellerinden gelen kömeklerini berip, gülala-güllükde ýaşap ýörseler bolmaýarmyka? (*Samyg Abdykahhar, «Fazylat»*).

259-njy gönükme. Aşakdaky sözlerden halanyňyzy saýlap alyp alty sözlem düzüň. Her bir sözlemdäki sinonim sözüň aşagyny çyzyň.

Sökdi — käýedy, gaharlandy, gazaplandy: aýtdy-gepledi, diýdi, sözledi, gürlledi; gitmek, ýöremek, ätlemek, ylgamak; bakmak-garamak, seretmek, sözlemek, görmek; togtamak-durmak, oturmak, eglenmek, säginmek.

N u s g a : *Söýün kluba gidip barýan Sazagyň yzynydan ýöredi.*

260-njy gönükme. Okaň. «Aldamak» sözi bilen manydaş gelýän sözi tapyp göçüriň we düşündiriň.

1. Nakyl bardyr owaldan «Ýalançy hiç ýarymaz», Daýhanlary biderek aldapdyr, Hojaguly (*Körmolla*). 2. Hökümdaryň huzuryna gelenleriň köpüsi diýen ýaly hilegärlik bilen abraý gazanmaga ymtylýan näkeslerdi. 3. Ýalan sözüň örüsi ýok. 4. Öwelek der döküp işlemän, mekirlik bilen gün görmek isleýärdi.

261-nji gönükme. Aşakdaky alty sözüň her birine degişli sözlem düzüň we manydaş sözi düşündiriň.

Möjek, gurt, böri, tam, jaý, otag.

6. ANTONIMLER (garşydaş manyly sözler)

262-nji gönükme. Okaň. Has gara ýazylan sözleri göçüriň we her bir sözüň yzyndan kese çyzyk goýup onuň garşydaş sözünü tapyp ýazyň.

N u s g a : *Ak–gara, belent–pes....*

1. Tilki Pakyrdawuk patyşanyň ýanyna baryp: — Eý, merhemetli patyşahym! Sen köşgüňden çykman, dünýäden bihabar **otyrýň**. Meniň **yzyma** düş. Sen bu tagtda **oturyp**, bikärlikden ýaňa **kesellärsiň**. **Gowusy**, gel, ikimiz syýahata gideli. Biziň gitmeli ýerimiz daşdyr. Ýolda bir patyşanyňkyda myhman bolarys — diýipdir (*«Pakyrdawuk patyşa» diýen türkmen ertekisinden*).

2. Tebipler, lukmanlar her bir adamda nähili ganyň **barlygyny** bilipdirler. Adamda 12 görnüşli gan **bar**. Ol uly dört topara bölünýär. **Daýaw süýji** gan. Arryk süýjümtil gan. Suwly ýuwan gan. Zäherli gan. Olaryň her bir görnüşinde üç hili, ýagny gyzgyn, gyzylymtyl, sowuk ganlar bolýar. Gyzgyn ganly adamlar üçin gyzgyn ösümlikleriň zyýany bolaýmasa, peýdasy azdyr. Şonuň üçin olary saýgarmak gerek (*Abdyrahman Gubaýew, «Orta Aziýa halk tebiçiliginde ulanylýan ösümlükler»*).

Her bir dilde bolşy ýaly, türkmen dilinde-de many taýdan bir-birine gapma-garşy sözler bar. Olara **antonimler**, ýagny **garşydaş manyly sözler** diýilýär. Meselem: gije-gündiz, ak-gara, uzyn-gysga, ajy-süýji, ýagşy-ýaman we ş.m.

263-nji gönükme. Okaň. Tekstden bir-birine gapma-garşy manyly sözleri saýlap göçüriň we düşündiriň.

Bir obada bir garyp oğlan bar eken. Ol garyp oglanyň bir garry enesi bolup, ondan başga aga-ini, dogan-garyndaşy ýok eken. Oğlan baýyň gapysynda talaban bolup gezer eken. Oğlan gijesini gündiz edip işlese-de, baý onuň garnyny hem doýurmaz eken.

Oglanyň garry enesy: — Oglum, baý garnyňy doýurman bolsa gitme. Öýde boluber. Günde bir arka odun getir-diýipdir. Soňra-da: — Şujagaz zagarany goltugyňa sal. Ony bal bolanda iýersiň-diýipdir.

Oglan işläpdir. Zagaranyň bal bolaryna garaşypdyr. Ol halys ajygyp, zagarany iýipdir. Soň hem: — Hä, indi bildim, ajygyp iýseň zagara bal ýaly bolýan eken-ow — diýipdir (*«Zagarany bal bolanda iý» ertekisinden*).

264-nji gönükme. Okaň. Berlen sözlemlerdäki çyzyk (—) goýlan ýerlere nähili antonimi ýazmalydygy barada oýlanyň. Şol sözleri goýup, teksti göçüriň.

1. Özbegistanda ýaşayan milletler bir enäniň perzendi ýalydyr. Olar bir-birleriniň toý — na bir gelyärler, deň aglaşyp, deň — ler. 2. Eger-de kimde-kim gara nebsine haý diýmese, — gündiz zähmet çekse-de baý bolup bilmez. 3. Ak — ny saýgaryp, okuw-ýazuw bilýärdi (*Amandurdy Alamyşow*).

Goýmak üçin sözler: Süýji, gara, gije ýas, gülýär.

265-nji gönükme. Çyzga serediň. Her bir sütündäki sözleriň garşydaş manylaryny kese çyzyk bilen ýazyň.

gaty — ýumşak	yssy —	belent —
ileri —	oglan —	tekiz —
aşak —	aýal —	asman —
ajy —	ata —	ýagşy —
ak —	garry —	uzyn —

7. ARHAIZMLER (könelişen sözler)

266-njy gönükme. Goşgyny labyzly okaň. Has gara ýazylan sözleri göçüriň. Olaryň manysyny sözlük arkaly anyklaň.

AÝRYLMA

Mestana ýörinçäň **gaýry** ýurdunda,
Önüp-ösen öz ýurduňdan aýrylma:
Magrur käkilik deý nebsiň ugrunda,
Dama düşüp, ganatyňdan aýrylma!

Namartlar hem **muhannesler** — **naçarlar**,
Duzuň iýip, işiň bolsa gaçarlar.
Syryňy **paş** edip, aýbyň açarlar
Gadryň bilen **ülpetiňden** aýrylma!

Gedalaryň **köňli** şalykny istiýir,
Nadan **köňli** ýalغان söze rast diýir.
Bigadyrlar duşmanyna dost diýir,
Tälim beren ustadyňdan aýrylma!

Kimse **kaşak** bolup, kimse baý bolar.
Her kimsäniň bagty, ykbaly biler.
Her ne gelse başa tiliňden geler.
Magtymguly, halk ýadyndan aýrylma!

(Magtymguly)

Sözlük

Mestana — arkaýyn, gaýry — keseki, magrur — buýsanjaň dam-duzak, muhannes — gorkak, naçar — bu ýerde namartlar bilen gorkaklara şeýle diýilýär, pes häsiýetli diýen manyda gelyär, paş-ýaýmak, mälim etmek, ülpet-ýoldaş, syrdaş, köňül-göwün, niýet, päl, kaşak-garyp, puhara.

Dildäki sözleriň käbirleri aradan wagtyň geçmegi, jemgyýetdäki syýasy sosial wakalar sebäpli ulanyşdan düşüp galýarlar. Şolar ýaly sözlere **arhaizmler** diýilýär. Siziň ýokarda okap geçen Magtymgulynyň bir goşgusynda şeýle sözlerden birnäçesi bar. Eger-de ol sözleriň manysyny bilmesenň goşgudaky aýdyljak bolunýan zada (pikire) dogry düşünip bolmaýar. Şeýle ýagdaýlarda sözlükler kömek edýärler. Şahyr öz döwüründe ulanyşda bar bolan sözlerden peýdalanýar. Nowaýynyň, Azadynyň, Magtymgulynyň dünýäden ötenine ençeme ýyllar boldy. Olaryň eserlerinde häzirki zaman okyjysy üçin düşnüksiz sözler örän kän. Emma olar şol döwürde-de, häzirem beýik, geljekde-de beýik bolar.

267-nji gönükme. Okaň. Berlen sözleriň haýsy döwürden başlap arhaizme öwürülendigini biljek boluň. Şol sözleri göçüriň.

Kolhoz, sowhoz, raýONO, sekretar, raýon, oblast, zawhoz, territoriýa, medpunkt, medsestra, oba Soweti.

268-nji gönükme. Berlen tekste dykgatly garaň. Ondaky duşgelyän düşnüksiz sözler haýsy döwre degişli? Şol sözleri göçüriň we manysyny bilmäge synaňyň.

Obanyň üstüne ajal hem tozgunçylygy ýagdyryp, basmaçylar barha ýygy-ýygydan dökülýärdiler. Adam ruhuny ýitiren banditler duýdansyz çozup gelýärdiler, talaýardylar, otaýardylar, öldürýärdiler. Gyzyly esgerler daýhanlar bilen birigip, gije diýmän, gündiz diýmän obany goraýardylar... Zakir arçynyň uly öýüni internat etdiler... Atbakar bilen ýüz-

başy özara ýuwaşja gürleşip, meniň yzymdan garap galdy (*Abdyrahym Gaýraty, «Unudylmajak günler»*).

8. NEOLOGIZMLER (täze sözler)

269-njy gönükme. Okaň. Has gara ýazylan sözleri göçüriň.

Özbekistan Respublikasynyň **Aly Mejlisi**, Garagalpaganystan Jokargy **geňeşi** ilin asudalygy üçin dyngysyz alada edýärler. Bu baradaky ýüzlenmeden bir bölege üns beriliň. «Halkara **terrorizm, ekstremizm** we ony goldaýjy **narkobiznes** belasyndan jepa çeken, onuň ýigrenji keşbini öz gözi bilen gören, oňa garşy göreşlerde bigünä gurbanlar beren halkymyzyň bu göreşde gaýra çekilmegi mümkin däl».

Biz arhaizmler barada gürrüň edenimizde döwür talaby boýunça sözleriň ulanyş geriminiň üýtgeýändigini belläp geçipdik. Jemgyýetiň bir gurluşdan başga bir gurluşa geçmegi netijesinde ýüze çykýan möhüm wakalary beýan eder ýaly sözler gerek bolýar. Şolar ýaly sözler kä başga dillerden girip gelyär, käte öz dilimiziň içki mümkinçilikleri göz önünde tutulyp, täzeden döredilýär. Bulara **neologizmler** diýilýär. Garaşsyzlyga eýe bolanymyzdan soň öňki «Peduçilişe, tehnikum, kolhoz, sowhoz» sözleriniň deregine «liseý, kollež, şirket hojalygy, firma (mülkdar)» sözleri ulanylmaga başlandy. «Sekretar» sözi «kätip» (garagalpaklarda «hatger», biziň pikirimizçe, bu-hakykata ýakyn) diýlip alyndy.

270-nji gönükme. Okaň. Tekstden neologizmleri tapyň we göçüriň. Radiodyr telewideniýeden, gazet-žurnallardan eşiden neologizmleriňizi aýdyp beriň.

1. Agam uçara münüp, Daşkende baryp geldi. 2. Hoja-myrat biznesmen bolup gitdi. 3. Men obamyzdaky mekdebi tamamlasam, kolleže girip, okuwymy dowam etdirjek. 4. Aýnuruň atasy şirket hojalygyndan kärendesine ýer almak üçin başlyk bilen gürleşmäge gitdi. 5. Geçen ýyl şäherimizde baş akademik liseý açyldy.

271-nji gönükme. Suratlara serediň. «Adam zähmeti bilen gözel» diýen temadan düzme ýazmaga taýýarlanyň. Adamlara at goýuň.

Meýilnama

1. Mamagül ejäniň zähmet hakdaky gürrüňleri.
2. Onuň çagalara eden täsiri.
3. Çagalar nähili işleri ýerine ýetirýärler?

Özbekistan Respublikasynyň Döwlet dili hakyndaky kanunyndan ruhlanan dilçi hünärmenler diliň medeniýetini ýokarlandyrmaga jan edýärler. Telekeçi (işbilermen), kärendeçi, mülkdar, biznesmen, söwdagär» ýaly sözler häzir ymykly ulanyşa girdi.

272-nji gönükmä. Garaşsyzlykdan soň türkmençä geçirilen täze sözlere üns beriň. Şolardan dördüsini saýlap, sözlemiň içinde getiriň.

Proýekt — taslama, asfalt ýollar — gara ýollar, festiwal — bäsleşik, laureat — eýesi, kolhoz — şirket hojalygy, daýhan birleşigi, soýuz — ýaranlyk. Sowet — geňeş, medsestra — şepagat uýasy, wrach — ukman, naçalnik — başlyk, käte «arçyn» diýlip alynýar, kuhnyä — aşhana, raýon — etrap, oblast — welaýat, raýon we oblast ýolbaşçysy manysynda gelse «Häkim» diýilýär. Sekretar — kätip, ýustisiýa — adyllyk. Sistema — ulgam.

GAÝTALAMAK ÜÇIN SORAGLAR

Leksika nämäni aňladýar? Dildäki ähli sözlere näme diýilýär? Başga dillerden türkmen diline giren sözler haýsylar? Olar haýsy dillerden giren? Asyl we köp manyly sözler barada gürrüň beriň. Göçme manydaky sözleri nädip bilmek mümkin? Omonim bilen sinonimi tapawutlandyryň. Antonim näme? Arhaizmlere degişli mysallar getiriň. Neologizmlere degişli haýsy sözleri bilýärsiňiz?

SÖZLÜKLER

273-nji gönükme. Okaň. Tekstdе haýsy döwre degişli wakalaryň beýan edilýändigini aýdyň. 30-a golaý sözi elipbiý tertibi boýunça saýlap göçüriň.

Gyzyllaryň ok-ýarag üpjünçiligi aklaryňky bilen deňäniňde pes ýagdaýdady. Ýöne gyzyл esgerleriň her biri näme üçin uruşýandygyna düşünýärdi. Şonuň üçin-de olarda ýeňşe höwes, maksada wepadarlyk örän güýçlüdi... Ol çaknyşykda hüjüm üstüne hüjüm bilen, bir daban-da yza süýüşmän, gyzyllaryň esgerleri duşmanyň üstüne arslan kimin atylyp, ýolbars kimin garpyşdylar (*Hydyr Derýaýew, «Ykbal»*).

Diliň leksikasy — söz baýlygy dürli sözlükler arkaly mälim bolýar. Haýsy-da bolsa bir dile degişli sözlüklerde sözler, olaryň manylary, başga diller bilen gatnaşygy doly görkezilýär. Halkyň geçmişini we häzirki durmuşyny, medeniýetini we taryhyny öwrenmekde sözlükleriň berýän peýdasy köpdür.

Sözlükler sözleriň dogry ýazylyşyny, manylaryny, bir sözi başga bir dile geçirmek üçin zerurýetlik ýüze çykanda-da ýardam edýär. Sözlüklerde sözler elipbiý tertibinde berilýär. Bir söz bilen aýdanyňda, öz diliňde, başga bir halkyň dilini-de bilmek üçin sözlükler ähtibarly çeşme hasaplanýar.

274-nji gönükme. Suratlara serediň. Olar esasynda «Towşan» diýen temadan bir hekaýa ýazyň. Hekaýaňyzdaky käbir sözleriň ýazylyşyny (diňe öz göwnüňize şübheli bolanlaryny) türkmen diliniň orfografik sözlügi arkaly barlaň. Oglana, güjüge at goýuň. Suratlara has ünsli syn ediň: Näçe oglan bar? Bir oglanmy ýa iki? Muny olaryň geýimlerine seredip anyklap bilersiňiz?

275-nji gönükme. Hekaýaňyzdaky baş sany adyň (oglan, güjük, towşan, käşir, ýaşik) düşündirilişini düşündirişli sözlüklerden tapyň we göçüriň. Eger türkmen diliniňki tapdyrmasa, onda özbek, garagalpak dilleriniň düşündirişli sözlüklerinden-de peýdalanmak bolar.

Sözlükler örän köp dürli bolýarlar. Meselem, türkmen diliniň düşündirişli sözlügi, orfografik sözlük, orfoepik sözlük, frazeologik sözlük, klassyky edebiyat-da duş gelyän arap-pars sözleriniň düşündirişli sözlügi we ş.m.

DÜŞÜNDIRIŞLI SÖZLÜK

276-njy gönükme. «Islegiňize görä baş sany sözi düşündirişli sözlükden tapyp, göçürip alyň.

Bir dildäki sözleriň manysyny ýazyp beýan edýän, öwredýän, düşündirýän sözlüge **düşündirişli sözlük** diýilýär. Bu sözlükde sözler örän gysga we anyk düşündirilýär. Şol bir wagtda-da şol sözün durmuşyň ylmyň haýsy ugruna degişliligi-de gysga söz arkaly berilýär. Aýdylan pikirleri delillendirmek üçin köplenç çap edilen eserlerden, dürli kitaplardan sytatalar alynýar.

ORFOGRAFIK SÖZLÜK

277-nji gönükme. «Men öý-hojalyk işlerine kömek berýärim» diýen mowzugdan öz pikiriňizi ýazyň. Ol 50—60 sözden köp bolmasyn. Öz göwnüňize şübhe döredýän 4 sözüň dürs ýazylyşyny orfografik sözlükden barlap anyklaň.

Iň köp isleg bildirilýän sözlüğe **orfografik** sözlük diýilýär. Çünki bu sözlük dildäki sözleriň dogry ýazylyşyny öwredýär. Türkmen diliniň orfografik sözlügi birnäçe gezek neşir edildi. Şolardan 80 müňe golaý sözi öz içine alýan sözlük otuz-kyrk ýyl mundan öň çapdan çykypdy.

Orfografik sözlükde dildäki sözleriň diňe ýazylyşy öwredilýär. Sözlükden nähili peýdalanylmalydygy bolsa kitabyň başynda maslahat berilýär.

ORFOEPIK SÖZLÜK

278-nji gönükme. Sözleriň aýdylyşy (ýazylyşy) dogrumy? Düzgüni okap aýdyp beriň.

Harmandäliniň ejesi: — Oglum, men ony nireden taparyn saňa? — diýdi. — Dädem bilen ikiňiz ygtyýary elime berseňiz, özüm taparyn ony — diýdi. ...Gitdi ýer ýüzüne jarçy... Geldiler göreş meýdanyna... Harmandäliniň üç hili ýykyşy bardy: medeniýetli bilinden gowuja tutany assarak ýykýa. ... Mamaň donunyň her ýanynda bir kisesi bardy horjunyň gözi ýaly («Görogly» *eposyndan*).

Dildäki ulanylýan sözleriň dogry aýdylyşyny, şol dilde dogry sözlemegiň normalaryny (kadalaryny) görkezýän, öwredýän sözlüğe **orfoepik sözlük** diýilýär. Meselem, türkmen dilinde aý, adam diýen sözleriň ilkinji **a** çekimlisini uzaldyp aýtmasaň, onda ol türkmen diliniň dogry sözleýiş normalarynyň bozuldygy bolýar. Şonuň ýaly-da sen, zaýalamak ýaly sözleriň birinji **s**, **z** çekimsizlerini rus dilinde ulanylýan saşa, завод sözlerindäki ýaly aýtsaň, onda türkmen dilinde şol çekimsizler bilen ulanylýan sözleriň nädogry aýdyldygy (sözlendigi) bolýar.

Diňe asyl sözleriň däl, eýsem goşulmaly sözleriň hem dogry aýdylyşynda birlik saklamak, şol dilde sözlemegiň medeniýetini aňladýar. Meselem: Biz alýarys. Olar ertir oba gidýärler ýaly sözlemler şeýle aýdylanda, türkmen diliniň dogry sözleýiş kadalarynyň saklandygy bolýar.

FRAZEOLOGIK SÖZLÜK

279-njy gönükme. Has gara ýazylan sözlere üns beriň, göçüriň.

1. Ýagmyryň gapysynda hiç haçan çakylykçynyň aty **tezeklemändi** (*Beki Seýtäkow*). 2. Juma bilen Garyny ýaraşdyrmak üçin töwella etseler-le bolmady. Olaryň ikisiniň mäşi **bişişmeýärdi**. 3. Kakamyrat aga togsan iki ýaşa **ýetipdi**. Ol her gün säher turanda agtyklaryny daşyna ýygnap, şeýle öwüt-nesihat **bererdi**.

Haýsy-da bolsa bir diliň diňe özüne mahsus bolan durnukly söz düzümlerini, olaryň ýiti hem gizlin, öwürümlü hem göçme manylaryny görkezýän sözlüğe **frazeologik** sözlük diýilýär. Meselem: «Ol öz hojalygynda ýekelli» diýilse, «ýekelli» sözi şu ýerde

adamyň haýsy-da bolsa bir elini — sag ýa çep elini aňlatmaýar. Ol «Kömekçisi ýok, ýeke özi işleýän», ähli işleriň ýeke öz başyna düşen adamy aňladýar.

Şunuň ýaly frazeologik aňlatmalar türkmen dilinde köp ulanylýar. Olar dilimiziň baýdygyny aňladýar. Frazelogik aňlatmalar iki we ondan-da artyk sözlerden bolup, olaryň aňladýan manysy şol söz düzümlerine gatnaşýan sözleriň gös-göni öz manysyndan, köplenç, üýtgeşik bolýar, başga hili ýiti hem göçme manylary aňladýar. Meselem: «Ýedi derýanyň suwuny içen» diýlende, bu ýerde ýedi, derýa, suw, içmek sözleriniň gös-göni öz manylary ýok. Olar birigip gaty mekir, köpbilmiş, köp zatlary başyndan geçiren adamy aňladýar.

TOPONIMIK SÖZLÜK

Ýer-ýurt atlarynyň döreýşini, ösüşini we kämilleşişini öwredýän sözlüğe **toponimik sözlük** diýilýär. Bize geçmişden miras galan depeleriň, galalaryň, harabalaryň döreýşini öwrenjek bolsak hökman toponimik sözlügiň hyzmatyna bil baglap bileris.

Döwrüň özgermegi bilen ýer-ýurtlaram özgerýär. Ol özgeriş diňe bir döwlet möçberinde bolmak bilen çäklenmän, eýsem iň bir kiçijik oba çenli öz täsirini ýetirýär. Şol bir wagtda ýerlere goýlan atlaram özgerýär.

DÜRLI SÖZLÜKLER

Sözlükler özleriniň görnüşleri (tematikasy) boýunça köp dürlüdür. Şolardan has köp isleg bildirilýänleri, köp çap edilýänleri iki dilli sözlüklerdir. Bular bir halkyň dilindäki sözleri ikinji bir halkyň diline terjime edip, düşündirmekden ybaratdyr. Bu sözlükler dili özbaşdak öwrenijiler, terjimeçiler, mundan başga-da giň okyjylar köpçüligi üçin niýet edilip taýýarlanýar. Şeýle sözlükleriň hataryna rusça-türkmençe sözlük ýa-da türkmençe-rusça sözlük, parsça-türkmençe sözlük, iňlisçe-türkmençe sözlük... mysal bolup bilerler.

Üç dilli sözlüklerem bolýar. Olar seýrekdir. Bu sözlükler belli bir ugra degişli sözleri giňden we her taraplaýyn, mümkin boldugyça anyk düşündirmäge niýetlenendir. Muňa mysal edip, medisina terminleriniň rusça-latynça-türkmençe sözlügi, rusça-türkmençe-özbekçe gepleşik sözlügi we ş.m. görkezmek bolar.

Durmuşyň (ylmyň) haýsy-da bolsa belli bir ugruny öwredýän sözlüklerem bolýar. Oňa professional leksika (hünär bilen baglanyşykly sözler) diýilýär. Bu ugra degişli sözleri çuň we gowy, anyk özleşdirer ýaly, peýdalanylanda ýalňyşlyga ýol goýmaz ýaly şol ugur boýunça düzülen sözlüklerem gerek bolýar. Muňa edebiyat ylmynda degişli terminleriň düşündirişli sözlügi, türkmen klassyky edebiyatynda duş gelýän arap-pars sözleriniň düşündirişli sözlügi, deňizçilige degişli sözlük, halyçylyk we el işleriniň sözlügi, türkmen diliniň hünärmentçilik leksikasyna degişli sözlük, dialektologik söz-

lük, geografiýa degişli ýa-da toponimik sözlük we şular ýaly onlarça sözlükleri görkezmek mümkin. Bular türkmen dilinde çap edildi.

Dürli kärdäki okyjylaryň söze bolan bilesigelijigini doly kanagatlandyrmak, bilim baýlygyny artdyrmak maksady bilen ylmyň ähli ugurlaryny öz içine alýan ensiklopediýalar hem taýýarlanylýp, neşir edilip durulýar. Garaz bir söz bilen aýdanyňda, dilçiler, alymlar, hünärmen sözlük düzmek babatynda elmydama arman-ýadaman işläp gelýärler. Indiki wezipe olaryň zähmetine sarpa goýup, şol işlerden siziň başaraňlyk bilen peýdalanmagyňyz gerek.

GAÝTALAMAK ÜÇIN SORAGLAR

Dildäki sözlerden peýdalanmakda sözlükler nähili ähmiýete eýe? Haýsy sözlük sözleriň dürs ýazuw adalaryny öwredýär? Sözlükleriň dürli görnüşleri barada aýdyp beriň. Siziň okap geçen makalaňyzda haýsy ugra degişli sözleriň özgerişlere sezewar edilişi dogrusynda gürrüň gidýär?

ÝYL BOÝUNÇA GEÇILENLERİ GAÝTALAMAK

280-nji gönükme. Okaň. Ýogyn çekimlisi bilen gelen sözlerden on sözi saýlap göçüriň. Ol çekimlileriň haýsylardygyny aýdyp beriň.

KÄR ADAM SAÝLAMAYAR

Mamys eje diwardaky gopan suwaglary görüp: — Agamyrat pahyr diri gezip ýören bolanynda, bu beýdip durmaly däl. Ikimiz ýigrimi ýyla golaý gurluşykda bile işleşdik. Ol suwagçy, menem reňkleýjidim. Reňkleýjilik käri aýal üçin gelşiksizrägem ýaly welin, emma meniň-ä ärimden nalan çagym bolmandy — diýip, Annasoltanyň ýüzüne bakdy. Onýança 4-nji synpda okaýan Göwher okuwdan geldi. Gyzy mazaly synlap, myhman öý eýesine şeýle maslahat berdi: — Howanyň bir gowy günü men geleýin. Göwher jana laý etmäni öwredeýin. Güýji ýeter ýaly az-azdan işläbersin. Jaýyňy suwa. Aýp däl. Öwre-nibermeli, keýigim. Dürli kärlerden baş alyp çyksaň, soň özüňe-de gowy bolar. Kär adam saýlamaýar (*Muhammet Kakayew*).

Reňkleýjilik

281-nji gönükme. Okaň. dodak çekimlisi bolan sözlerden saýlap, on sözi göçüriň. Dodak çekimlilerini aýdyp beriň.

Bahar şemaly biziň tüýs ýüregimizden turýardy. Biz üçege çykýardy-da kagyzdand ýasalan ýylan şekilli

batböregimize ýapyşýardyk. Şemal öwüsýärdi. Üçegiň üstünde gögeren gök otlar görk berýärdi. Oňa garamazdan biziň bar küýümez-öçämiz, bar höwesimiz «gykyndydy». Ol gykyndylar her dürli reňkli kagyzlardan ýasalan ullakan batbörekdi. Şeýle bir batbörekler ýasaýardylar, hatda onuň içinde çagalar şem ýakybam uçurýardylar. Ony hut öz gözüm bilen hem görüpdim. Batbörek ýasamagyň ussalary Magkam bilen Mömümdi. Çyralaryny ýyldyz ýaly ýylpyldadyp ýören batbörekler tüm garaňkylygyň içinde ses eder dugardy. Menem höwes bilen çagalara goşulyşyp, gara dere batyp, bir öwrenji batbörek ýasandym (Aýbek «Çagalyk»).

282-nji gönükme. Has gara ýazylan sözlere üns beriň we olary göçüriň. Ol sözlerde çekimlileriň inçelik — ýogynlyk taýdan sazlaşygynyň bozulmagynyň sebäbini düşündiriň. Şeýle sözler, adatça, haý sy dillerden geçendir oý edýärsiňiz.

1. Edarada oturanlaryň arasynda dört sany Tursunbaý atly bardy... Alty ýyl **traktoryň rulunda** oturyp, meýdanda bolan jaý meselesine hemmämizden köpräk aklyly ýetýän Tursunbaý barka kim gider? Tursunbaýyň öňki **ruhube-lentligi** ýokdy. Ol **arhitektor** Arslan Açylow bilen üçünji gün diýleninde duşuşdy (*Mumtaz Muhammedow*, «Obadaşlar»).

2. Betgylyk hanabozarlar gadymam bolan, häzirem bar. 3. Bir görsem jan kastyna **düşen** kepjebaş gelyär (*Gazakbaý Ýollyýew*). 4. Biziň içimizde Myrat **Töreden** başga edebiýatdan gowy baş alyp çykjak ýokdy (*Aganyýaz Gurbanow*).

283-nji gönükme. Okaň. İçinde ýogyn dodak çekimlileri gelen sözleri saýlap göçüriň. Bu hili dodak çekimlileriniň ýazuw düzgünlerini düşündirip beriň.

— Sen şol ýyldyryma meňzeýärsiň. Sen gelip, bizi şol gorpuň nähili aýylgançdygy bilen tanyşdyrdyň. Sen bizi şujagaz lezzetden mahrum etme. Sen gaçyp, özüňi gutarsaň, şol ýyldyrymyň işigi hiç wagt biziň göwnümüzde könelmez. Sen biziň arkamyzyň dagy bolduň.

Ýaşuly dymdy. Ol adamlardan minnetdar boldy. Olara özüniň bu duýgusyny aňlatmagyň ýoluny tapman azara galdy. Ol, dogrudan-da, gaçmak barada oýlanmandy. Ozal-lar şu durmuşda ýaşap, töwerekde bolup duran işlere ähmiýet bermeýän adamlar, indi nämänyň — nämedigine düşüni-p ugradylar (*Beki Seytākow, «Doganlar»*).

284-nji gönükme. Okaň. İçinde inçe dodak çekimlisi gelen söz-leri saýlap göçüriň. Şol çekimlili sözlerdäki çekimlileriň sazlaşygyny düşündiriň.

Şüküriň öz pikirinden gaýduwy ýokdy. Onuň başynda bu pikir gyjالاتdan dogmandy. Hanyň özüni nähili gar-şylajagyny bilmezliginden hem bir baryp sorajagyna düşünmezliginden hem däldi. Ol hemmesine düşünyärdi. Özüni we öz sazlaryny, eger han masgaralaýyn diýse, onuň masgaralap biljegine hem düşünyärdi. Öz obasynyň ýigitleriniň batyrlygyna we olaryň doganyny alyp gelip biljeklerine hem gözi aňry ýany bilen ýetýärdi.

Onsoň ol öýlerine gelenleriň hemmesinden öz göw-nüniň hoş bolandygyny bildirip, olary güler ýüz bilen ugratdy (*Nurmyrat Saryhanow, «Şükür bagşy»*).

285-nji gönükme. Okaň. Omonimleri tapyň. Olaryň aňladýan manysyny adyp beriň. Omonimlerde kä halatlarda basymyň dürli bogunlara düşmegi bilen şol sözüň manysynyň üýtgeýändigini düşündiriň.

1. Gurbannazar aga arzyly myhmanlary üçin bir janly soýdy. Aradan kän wagt geçmänkä aýaly Näzik bolsa bir tabak gowurma getirdi. Gyzym, öňinçä künjüni mazaly arassala, bolýarmy? Gazany atar-da ody ýuwaşrak ýak. Onsoň kän gowurma. Ol gazanda ýanyp gider. Gaty ýanan iýmyt zyýanly bolýar. 2. Ýagyş ýaganlygy sebäpli hemme ýer öldi. Diňe bassyrmanyň aşagy gurudy. Meret, welosipediňi ýuwaş sür. Ýene jigiňi basdyrma. 3. Eger çöpläp bilseňiz suwlen ýerlerde buýan damar köpdi. Kim süýji sözli bolsa, onuň agzyndan bal damar (*Nakyl*). 4. Soňky döwürlerde birnäçe ýurtlarda azyk harytlarynyň bahasy iki esse ýokary galdy. Düýnki geçirilen ýaryşda diňe synpymyzdaky Mele yza galdy. 5. Malyny gözläp ýören ýitigçiler indi ýokary tarapa gitdiler. Güljahanyň daýysy şäherde ýokary wezipe işleýär.

286-njy gönükme. Çyzga üns beriň. Şondan nusga alyp, omonime deňişli dört söz tapyp ýazyň.

	Söz	Sözler	Söz toparlary	Bellik
1	silkme	a) silkme telpek	sypat	basym 2-nji bogna düşýär
		b) eliňi silkme	işlik	basym 1-nji bogna düşýär

287-nji gönükme. Okaň. Sinonimleri saýlap ýazyň we näme üçin bu sözlere şeýle diýilýändiginiň sebäbini düşündiriň.

1. Çaparyň salgap goýberen gamçysy Jöwza para degmese-de, onuň öňe depselän atyny jylawlamaga çykanlaryň byryny oňatja çowlap geçdy...

— Dogry şol gowusy ertir Jöwzaň özi bilen sataşyp, osmakladyp sorap göräýeris.

Ürgenç häkiminiň elli sany atly-ýaragly nökerini yzyna tiräp, niredesiň Garamazy diýip, ýola düşen Polluk ýüzbaşy at goýup gelşine iki egniniň üstündäki kelle diýilýän «harazyny» dynuwsyz «gürlendirýärdi», öz ýanyndan ýüz dürli etsem-petsemeleriň donuny biçip, hyýalynda olary amala aşyrýardy, içinden heziller edinip, heşelle kakýardy (*Gazakbaý Ýollyýew, «Eý, Andalyby — şeýda!...»*).

2. Şeýle ýagdaýda höwes döräp, hyjuw oýanýar... Adamyň agzynda dürli mikroblar üçin, beýleki synalar bilen deňeşdireniňde ýaşamaga, köpelmäge has oňalyly şertler bar (*«Maşgala durmuşy» diýen kitapdan*).

288-nji gönükme. Okaň. Has gara ýazylan sözleri göçüriň we her sözüň yzyndan çyzyk goýup, şol sözüň sinonimini hem ýazyň.

1. Çapyksuwaryň satyn alyp giden aty bet bolup çykdy. 2. Gowy, halalhon adamlar bilen oturyşmak hem-de pikir alyşmak jan saglygy üçin örän peýdalydyr. 3. Jemal ýyg-nakda gepledi. 4. Nyýazmyrat malyny tutmak üçin birneme ädimini çaltlandyrdy. 5. Geýimlerini bir laý ýuwup bolan Enegül kir suwuny uzaga äkidip serpdä.

289-nji gönükme. Okaň. Antonimleri saýlap göçüriň we olaryň garşydaş manylaryny ýazyň we aýdyp beryň.

N u s g a : *Oba-şäher, aýal-erkek, sylamak-ýigrenmek.*

Oba adamlary Ýazberdi agany, onuň aýaly Aýjemal ejeni sylaýardylar. Olardan häli-şindi maslahat sorayırdylar. Olaryň gapysy hemmeler üçin açykdy. Haýsy bir mesele bilen ýüz tutsaň, olar bilenini çyny bilen aýdardylar. Tebigy betbagtçylyklardan soň, olaryň maşgalasy wagtlaýynça salnan amatsyzja jaýda ýaşaýardy. Olaryň ogul-gyzlary bolsa köpdi. Nähili kyn hem bolsa, ol garrylar öz päk zähmetleri bilen gazanan serişdeleriniň hasabyna uzak ýyllaryň dowamynda maşgalasy üçin tipli jaý salypdylar.. Wagtyň geçmegi bilen ýaşulularyň ogul-gyzlarynyň hemmesi diýen ýaly dargady, ogullary öýlenip, özlerine jaý gurnanlaryndan soň, aýry ýaşaýarlar, gyzlary-da durmuşa çykyp gitdiler. Garrylaryň ýanynda bolsa körpe ogullary galdy (*Dörtguly Balakaýew, «Zähmete söýgi»*).

290-nji gönükme. Okaň. Diňe bir Watanymyz Garaşsyzlygyny alanyndan soň dörän sözleri we söz düzümlerini saýlap göçüriň hem-de manysyny aýdyň. Şular ýaly täzeden dörän sözlere näme diýilýär?

1. Geçen hepdede paýdarlar jemgyýetleriniň maslahaty bolup geçdi. 2. Birki günlükde çig-mal biržasynda nobat-daky söwda ýarmarkasy geçirildi. Onda şertnamalaryň 26-syna gol goýuldy. Ylaýta-da Türkiýeden gelen täjirler mal derisine, Eýrandan gelen täjirler bolsa reňkli metallara isleg bildirdiler. 3. Bazar gatnaşyklarynyň telekeçilik ugurlarynyň özboluşly kada-kanunlary bar. Ony bilmesen sen çykgynsyz güňe galarsyň. 4. Maral işden çykyp, «Awisenna» hususy dermanhanasyna baryp, sanjym edeleninde peýdalanylýar ýaly birnäçe bir gezek ulanylýan şpris satyn aldy. 5. Men telewideniýede berilýän «Mülkdaryň mekdebi» gepleşigini sypdyrman görýärim.

291-nji gönükme. Köp nokatlaryň ýerine degişli çekimlileri goýup teksti göçüriň.

Biz daş çyk...p, garrylaryň ýanyna bard...k. Olar çay baş...ndaky gürr...ňde hem edeplil...k edip ogull...ryndan, gel...nlerinden nägil...likleri hak...nda bir agyz-da söz açmadyl...r. Gaýtam dürm...şlaryndan ýüz-de muň raz...dyklaryny ýañzytdylar. Ýöne içki dünýäler...nde häzirki ýagdaýlaryndan, haýsy hem bolsa, bir nägil...liginiň barl...gyny aňmak bolýardy. Ara eslije gün sal...p, biz ýene-de garryl...ryň ýanyn... baran...myzda, olaryň indi öz guran tipli jaýl...rynda ýaşap ýörend...klerini görd...k. Az-owlak giç hem bolsa, ogul özün...ň ýalňyş...na düşün...pdir. «Zeel...ň ýarysynd...n gaýtmagam bir peýda» diýipdirl...r (*Dörtguly Balakaýew, «Ölini sylamak»*).

edeplilik

292-nji gönükme. Birinji bognunda dodak çekimlisi bolup, yzlaryna **y**, **i** çekimlisi bilen başlanýan goşulma goşulanynda şol sesleriň **u**, **ü** seslerine öwrülişine syn ediň. Şol sözleri saýlap göçüriň.

Asmandaky orak şekilli Aý ýabyň ýuwaş tolkunly suwunda çümüp-çykyp barýardy. Tebigatyň bu gозelligi Mansuryň arzuwlaryny ýene-de galyjaklatdy. Ol asuda gijäniň goýnunda özüniň sessiz uçýan hyýal maşynyna münüp, ýanyndaky ýoldaşyndan daşlaşdy. Ol hälki aýnanyň önündäki göz önüne getirmeleriniň dowamyny yzarlap, aýlanyp çykmadyk ýeri galmady. Ol şol pursatda hiç bir emgenmezden ummasyz baýlygy ele salyp, şeýle bir yokary derejä galdy welin, şonuň bilenem ol dostlarynda

guwanç, duşmanlarynda görüplik oýaryp, huşuny başyndan uçurdy (*Reýimbaý Sabyrow, «Girdapdan kenara»*).

293-nji gönükme. Birinji bogny gysga aýdylýan we dodak çekimlisi bolan iki we birnäçe sözleriň ikinji bognundaky çekimlisi uzyn aýdylsa, onda onuň dodaklandyrylman, **u**, **ü** eşidilse-de, **y**, **i** ýazylyandygyna üns beriň. Şolar ýaly sözleri göçüriň.

1. Olar uzak ýoly söküp, oýna tomaşa etmekligi göwnüne düwüp ýörite gelipdirler. 2. Mekdebimize gelen Ýaş tomaşaçylyk teatrynyň edebiýat bölüminiň müdiri nobatdaky sahna çykaryljak drama eserleri barada gürrüň berdi. 3. Bol hasyl almak üçin daýhanlar ala bahardan işe girişdiler. 4. Gowaçalary bolsa haşal otlar basyp gidipdir. Siz bolsa biderek öwginiň girdabyna düşüpsiňiz!» diýip, gelenlerden biri seslendi. 5. Şol atly ýörişe biziň obamyzdan Esen Hydyr gatnaşypdy. 6. Bütün dünýäde terrorizme garşy aýgytly göreş başlandy. 7. Ýazgül eje kömekçilerine ýüzlenip: «Siz üçiňiz şu ýere geçip, biraz dem-dynjyňyzy alaýyň» diýdi.

294-nji gönükme. Okaň. Dodak çekimlileriniň sözüň ahyrky bogunlaryna çenli ýazylyşyna üns beriň. Olary göçüriň.

1. Agşam agam bize «Pakyrdawuk patyşa» diýen ertekini okap berdi. 2. Bahar aýlary gijelerine gürlükler dyngysyz gürläp, asyl ynjalyk bermeýärler. 3. Gurluşykda işleýänleriň arasyna ýasawul başy tiz-tizden gelip durýardy. 4. Halk arasyndaky gürrüňlere seretseň Keýmirkör örän asyly, parasatly adam bolupdyr. Emma Nedir jahyl çagalarynda-da köp-köp çapawulçylyklara ýolbaşçylyk edip,

parahat oturan ili talap, günäsiz bendelere köp gan gusdurypdyr. 5. Ýylyň gurak gelmegi, ot-çöpüň wagtynda ösmezligi çarwalaryň ýene-de gaýgy-galawutyny artdyrды. 6. Iki okuwçynyň aňyrdan gelyän maşyna seretmeýänligini göz öňünde tutup, milisioner olary ägä etmekden ötri jürlewüginі çaldy.

pakyrdawuk

295-nji gönükme. Okaň. Söz soňundaky dymyk çekimsiziň açyga öwrülen sözlerini saýlap göçüriň we düşündiriň.

1. Mürze ol ýigide tarap bir ädim gadam urdy (*Adyl Ýakubow*). 2. Güýz ýapraklary aýagyňyň astynda birhili gamgyn şybyrdaşýardylar (*Abdyrahym Gaýraty*.) 3. Halkyň gahar-gazabyňyň çägi ýokdy (*Mürzekelan Ismaýyly*). 4. Akyl-paýhas bilen oýlanyşyp, heý, şonuň bir aladasyny etmegiň, alajyny gözlemegiň wagty ýetmedimikä?... Başymy daramaga elim degenok ahyryn.... (*Ýoldaş Şamşarow*). 5. Begenjinden ýaňa Şadyman aganyň egni bir ýere gelenokdy. Üç kem ýetmiş ýaşa ýetende, onuň agtygy boldy (*Hekim Nazyr*).

296-njy gönükme. Berlen sözlerden peýdalanyň, sekiz sözlem düzüň. Şol sözlemlerde dymyk çekimsiziň açyga öwrülen sözleriniň aşagyny çyzyň we sebäbini aýdyp beriň.

Ak, ýaprak, tut, tapawut, sogap, jorap, agaç, güýç.

297-nji gönükme. Okaň. Has gara ýazylan sözleri setirden-setire nähili geçirmelidigi barada oýlanyň. Şol sözleri saýlap, bogna bölüp göçüriň.

Gapydan bir ýaş ýetginjek girdi-de, hiç zada parh
goýmazdan: «Kaka, maňa pul beriň. Men kino gitjek»

diýip aýtdy. Kakasy oglunyň bu hereketini görüp, **ilkibada** oňaýsyz ýagdaýa düşdi. Ahyry ol oglunyň ýüzüne garap: «Italmaz jan, ynha, daýyň gelipdir-ä, ilki bilen bir **salamlaş**. Onsoň, geregiň pul bolsun, köşegim. Kakaň jany sag bolsa, arkaýyn sowubergin» diýdi. Diňe kakasy şeýle diýip **áydandan** soň, ol bize ulumsylyk bilen elini uzatdy. Ýaňky ýetginjek puly **alanyndan** soň, şol durşuna eglenmän çykyp gitdi. Çaga kino gitdem weli, ata-enesi ýaňky çagany iki ýerden **taryplamaga** başladylar. Olar bir-birinden öňe düşüp: «Italmaz jan hiç haçan hakyny gidermez. Şu töwerekdäki ýetginjekleriň **hemmesi** ondan eýmenýär». Ata-eneleriň şeýle diýmegi dogrumy? Ol barada öz **pikiriňizi** aýtmagy biz, çagalar, size goýduk (*Dörtguly Balakaýew, «Edeplilik»*).

298-nji gönükme. Hata, sowatlylyga we tehnika degişli matallary okaň we çözüdi barada oýlanyň. Eger-de bir bada manysyny (çözüdini) bilmeseniz, onda ýoldaşlaryňyz bilen maslahatlaşyň.

1. Agzy bir, dili iki-jany ýok,
Geplän sözünüň sany ýok.
2. Áydym áýdar, saz çalar,
Diňlänler hoşal bolar.
Ýadamany bilmez ol,
Batareýden güýç alar.
3. Aýnada gören ýaly,
Ýanynda duran ýaly.
4. Garadyr, garga däldir,
Uçadyr, guş däldir.

5. Ak ýere gara dary
Kim seçse, şol orar.
6. Atasy aslyşyp düşer.
Enesi hallaslap işlär.
Tanapy duldан asyp,
On iki gadam basyp,
Iki ogly hasap işlär.
7. Asty — daş,
Üsti — daş
Dört aýakda
Bir baş.
8. Aýagynyň gany ýok,
Iç goşunyň sany ýok.
Syrtynda goşa guýruk,
Agdaryberse — ol buruk.
9. Bir uzyn ýülüm bar.
Ýygnap ýetişip bilmeýän.
10. Gatlak-gatlak gatlama.
Gatlamadan ätleme.
11. Dagdan inen dadran
Dada bilmez hiç kim ony.
Inçe egrilip, syk dokalan
Geýip bilmez hiç kim ony.

12. Daşy agaç, içi azyk
Ýörän ýoly bellidir.
13. Daşy galaýa meñzeş,
Öz ýanyna getirýär.
Iki adam bir simden
Söz alyşyp oturýar.
14. Jany aýakda,
Göwni elde.
Kuwwaty howada.
15. Hatar-hatar gazyklar,
Arka daşy gupbaly.
Gupbasynyň şelpesi,
Ýeke tardan çekiler.

Matallaryň çözgüdi: Agma sagat, awtomaşyn, welosiped, radio, kagyz, tranzistor radiopriýomnigi, traktor, gazet, otly, hat, kitap, telegraf agaçlary we simleri, samolýot, telefon, galam.

299-njy gönükme. Ata-eneleriňizden, ýaşuly ýa-da gürrüňçi adamlardan sorap, ona golaý atalar sözi-nakyllary ýazyp geliň. Olary kimden eşideniňizi, ýazyp alan wagtyňyzy ýaýyň içinde görkeziň.

300-nji gönükme. Okaň. Berlen sözlemlerde bogna bölüp bolmaýan, setirden setire geçirilmeyän sözler bar bolsa saýlap göçüriň. Onuň sebäbini düşündiriň.

ÜÝTGEŞIK SOWGAT

Begjan aga dogany Akgülüňkä gezip geldi. Ony çagalaryň atması Jumagylyç-da, Akgül-de, ýegenleri

Gandym-da, Gurbanmyrat-da gowy garşy aldylar. Myhman getiren kişmiş, peçenýe ýaly sowgatlyk zatlaryndan ýegenlerine paýlady. Ol 8-nji synpda okaýan, iň uly ýegeni Maýsany sorady. Onuň goňşularyna gidendigi aýdyldy. Begjan aga az salym oýlanyp durdy-da: «Şu sowgady diňe Maýsa bereweriň» diýip, daşyna kagyz oralan bir zady uzatdy. Eglenmän Maýsa-da geldi. Ejesi oňa sowgady gowşurdy. Açyp görse içinden «Türkmen tagamlary», Öý-hojalyk işleri» diýen kitaplar çykdy. Maýsanyň ýüzi boz-ýaz boldy. Çünki daýysy geçen sapar geleninde onuň palaw bişirjek bolup, ne bir gowy tüwini zaýalandygy, nahary iýer ýaly bolmandygy güpde ýadyna düşdi (*Akgeldi Aşyrow*).

301-nji gönükme. Okaň. Plan düzüň. Şol esasda-da beýannama ýazyň.

ENE WESÝETI

Günortanlyk taýýarlamakçy bolup oturan Şärygülüň ýanyna ogly Babur geldi-de iki käşiri tutdurdy. Muňa ene haýran galdy. Ol käşiri nireden alandygyny sorady. Goňşynyň atyzyna girip, hiç kim görmänkä ikisini alandygyny Babur gizlemän aýtdy. Elbetde, Şärygül iki käşiri alyp, bir çetde goýdy-da öz işi bilen boluberdi. Nahar getirildi. Ene ähli çagalaryny saçagyň başyna ýygnady. Soňra mylaýymlyk bilen söze başlady:

— Dogry gepläniň üçin men saňa minnetdar, Babur jan! Aldawçylygyň ýalançylygyň ahyrynyň erbet bolýandygy, elmydama dogry sözlemelidigi barada meniň aýdanlarymy berjaý edýärsiň. Ýöne käşiriň ogrulyk. Eger ondan menem

dat sam, onda meniň ene süýdümem haram bolýar. Ol iň erbet günädir. Ine, daşyňda oturan doganlaryňa men şu mahala çenli haram süýt bermändim. Bir saparlykça günäni öteýin. Käşirleri kimiň atyzyndan alan bolsaň, eltip gowşur. Eýesinden ötünç sora. Halallyk ýagşy, balam! (*Haýtbaý Ämedow.*)

302-nji gönükme. Okaň. Tekstden ýapyk bogunly sözlerden on sözi saýlap göçüriň. Şol sözlerden ugur alyp, ýapyk bogun barada gürrüň beriň.

Taganyň şahyr bolasy gelyärdi. Emma goşgy düzüp görmäninden soň, ol bu niýetini hiç kime duýdurmandy. Tagan bir goşgy düzdi. Ony mugallymyna görkezdi. Mugallym goşgyny sessiz okap çykdy. Soň gowy we kemter ýerlerini aýtdy. Tagan biçak tolgundy. Geljekki şahyry höweslendirmek maksady bilen mugallym oňa şeýle maslahat berdi:

— Gowy niýetiň bar, Tagan jan! Ilkinji düzen goşgyň erbedem çykmandyr. Goşgy düzüber. Ökdeläp gidersiň. Hiç bir şahyram enesiniň içinde öwrenmeýär. Ýöne sen goşguly kitaplary köp oka. Okanlaryňy özbaşdak derňemegi öwren. Şahyrlar sözleri bir-birleri bilen nädip sazlaşdyrýarlar? Ol sazlaşyk pikire, maňa nähili täsir edýär? Ana, şolar ýaly zatlar barada oýlan.

Mugallym Tagana birnäçe kitap getirip berdi. Birki goşgyny derňäp görkezdi. Tagana yzygider ýardam berildi. Düzen goşgularyndan birini Tagan mugallymyna görkezdi. Ol gowy düzülipdir. Sebäbi temasy Tagan üçin anykdy. Ol goşgy ene hakyndady (*Abdy Ýagmyrow*).

303-nji gönükme. Okaň. Tekstden diňe baş bogunly sözleri saýlap göçüriň.

Telewizoryň ekranynda Uzak Gündogaryň aňzakly sowuklarynda, Merkezi Aziýanyň demiňi gysdyryjy yssylarynda ýeterlik ýymitiň, egin-eşigiň, zähmet çekmäge amatly şertleriň ýok mahalynda adamlaryň görkezen deňi-taýy bolmadyk gahrymançylyklary wasp edilýärdi. Kinofilmiň şol lentalaryny uly ýaşly bolsaň-da, tolgunman tomaşa etmek, asla mümkin däldi. Sebäbi nähili agyr şertlerde hem adamlaryň şindi adam aýak basmadyk ýerlerinde täze şäherleri, zawod-fabrikleri gurýandyklary, häzirki ýaly mehanizmiň ýok wagtynda hem adamlaryň esasan el güýji bilen uly kanalary gazmaga hötde gelendikleri sende uly ýaşly neslimize, ajaýyp watanymyza guwanç duýgusyny döredýär (*Dörtguly Balakaýew, «Zähmete söýgi»*).

304-nji gönükme. «Goýun, toýun, oýun, çoýun, doýun» ýaly iki bogunly sözleriň yzyna goşulma goşulanynda diňe birinji bognuň galyp, ikinji bognuň bolsa goşulma bilen birleşýändigini siziň ýadyňyzda bolsa gerek. Tekstden şolar ýaly sözleri saýlap göçüriň we ondaky üýtgeşmeleri gürrüň edip beriň.

1. Kimde-kim ýedi ýyllap goýny käýmän-sökmän, taýak urman baksa, ol adam Hydyr görermiş diýýärler. 2. Çägeli ýerlere garanda yzgar saklamakda toýnuň ähmiýeti kiçi-girim däldir. 3. Oglum, geçileriňi gowy edip bak. Ýene oýna gyzyp, olary ekine düşüräýme. 4. Metal bölekleriniň arasyndan ol diňe çoýny çöpläp alypdyr. 5. Kerwen aga baryp ýatan öwünjeň we sähel zada eselip-peselýän adamdy. Doýnan günü ol taňryny tanamazdy.

305-nji gönükme. İçinde dodak çekimlisi bolan bir bogunly sözleriň yzyna **y, i** çekimlili goşulma goşulanynda, ikinji bogundaky dar çekimliniň dodaklandyrylyp ýazylyşyna üns beriň. Şolar ýaly sözleri tekstden saýlap göçüriň.

Çukuryň gyrasynda oňa-muňa güýmenip durdum... Men göwünli-göwünsiz gapdala çekildim. «Näme janyňdan irdiňmi?» diýip, Rejep aga öňküsinden beter gygyrdy. «Hawa, irdim» diýip, menem gygyryp jogap berdim. «Her ölüp ýörenden, bir gün ölüp dynan ýagşy. Hany, Aşyr maňa ýene bir degip görsün»... Aşyr haýran galyp, bir maňa, bir ussa seretdi-de, kemerine baglan zynjyryny çözüp, merdiwana böküp çykdy.... Birdenkä aşak seretdim welin, göwnüme al-asmandan asylyp duran ýaly boldum... Men muny görüp ruhlandym... Men muny ýeke özüm aýryp almalydym... Aşyrdan kem galmajak bolup, elewatora bar güýjüm bilen ýapyşdym (*Pirimkul Kadyrow, «Gadyrym»*).

merdiwan

306-njy gönükme. Okaň. Ahyry **z, l, n** sesleri bilen gutaran sözleriň yzyna içinde çekimli sesi bolan goşulmalar goşulanynda ikinji bogundaky çala eşidilýän **y, i, u, ü** sesleriniň düşüp galyşyna üns beriň. Şeýle sözleri tekstden saýlap göçüriň.

— Emma sen munda göwnüňe hiç zat getirme. Bu biziň degişmämizdir. — Men göwnüme hiç zat getir-meýärin... Hanyň ýüzi, erni gyşardy... Myhman ýigit, hany dogryňdan gel, sen bagşy däl, seniň aýdyp oturan zatlaryň asla bagşynyň aýtjak zatlary däl.«Onda....» diýip, sazanda dymdy we ýaňky hanyň ugruny tapandyryn diýip, süýjän agzyna öt atylan ýaly boldy. ... Hanyň hem

bagşysyna göwni ýetýär. Ol desgany howlynyň orta-syndaky howzuň başynda, belent sekiniň, üstünde, gollaryny çar tarapa ýaýradyp duran ullakan güjüm agajynyň kölegesinde gurady.... Birdenkä: «Gulam bagşy gelýär!» diýen ses agyzdan-agza geçip ýaňlandy.Şüküriň egni gysylmaýar, ýüzi bozulmaýar (*Nurmyrat Saryhanow, «Şükür bagşy»*).

307-nji gönükme. Ýokardaky gönükmede salgy berlen talaplardan nusga almaly. Ýöne **ş, r, s** sesleri bilen gutaran sözlerde dar çekimlileriň düşüp galan sözlerini saýlap göçürmeli.

— Myhman, gaty görme, siziň gep urşuňyz gülmez ýaly däl. Bolşuňyz gaty geň. — Han aga, meniň şu gelşim gülkümi? Onuň ýaly bolsa bilmedim. ...Şu iň gowy bolup gelşim.Emma bu gelşim gülki bolup çykýan ýaly boldy, gaty bilýäriň weli... Han ömründe bir gezek-de gülmedi ýaly, asyl gülmäge ukypsyz ýaly boldy. Ol biraz görüni diňläp durdy.Döwletdurdy bagşy-da gabrynda rahat ýatyp bilmez. ...Gelen ýigit nebsi agyran şekilde sazandanyň ýüzüne garap durdy. ...Güýzüň ortaky aýynyň bu günki günü baý aýlaryndan yssy boldy, dil tomsuň bir günü ýalňysyp gelen ýaly (*Nurmyrat Saryhanow, «Şükür bagşy»*).

308-nji gönükme. Okaň. Soňy **k, p, t, ç** dymyk çekimsizleri bilen gutaran sözleriň yzyna çekimliler bilen başlanýan goşulmalar goşulsa-da, dymyk çe komsizleriň näme üçin açyga öwürilmeýän diginiň sebäbini düşündiriň. Şol sözleri saýlap göçüriň.

1. Özünü öweniň tanapy çüýrük (*Nakyl*). 2. Maýsalar köp gatly jaýyň ikinji gatynda ýaşaýarlar. 3. Bibigülüň haty

owadan we ýalňyşsyz ýazyşy ýaryşa gelenleriň hemmesiniň ünsüny özüne çekdi. 4. Olar aňrysy-bärisi görünmeýän ýylgyny, syryny çapyp, ekerançylyk eder ýaly ep-esli ýer açypdyrlar. 5. Kendir ösümligi birnäçe ýyldan bäri bu ýerlerde ekilmeden galdy. 6. Arazgül ejäniň ogullary ýetişeninden soň her haýsy bir käri eýeläp, edil sülgüniň jüýjesi ýaly bolup, şähere siňişip gitdiler.

309-njy gönükme. Okaň. Tekstden söz düzümlerini tapyň. Şolardan garaşly sözün we esasy sözün haýsydygyny düşündiriň.

Aýnanyň agasy Mekan goşun gullugyndan geldi. Ol Daşkent şäherinde gulluk edipdir. Daşkendiň giň we owadan köçeleri, jaýlary barada Mekan jigisine gyzykly gürrüň berdi. Mekanyň gyz dogany Aýnanyň hem bu şäheri göresi geldi. Aýna bu baradaky arzuwyny mälim edeninde Mekan tomus kanikuly döwründe ony Daşkende äkitjekdigini, gözel-gözel ýerlerini aýlap görkezejekdigini wada berdi. Kanikul berildi. Aýnanyň agasy sözünde tapyldy. Bular Daşkende gitdiler. Şäheriň gözel jaýlary, kinoteatrlary Aýna has-da ýarady.

Kanikul

310-njy gönükme. Sözlemler hem-de olaryň görnüşleri barada berlen tekste salgylanyp, öz pikiriňizi aýdyň. Diňe sorag sözlemlerini saýlap göçüriň.

Bedenterbiýe maşklary adamyň jan saglygy üçin örän peýdalydyr. Sen muňa nähili garaýarsyň? Men-ä her gün ir bilen turup, on minutlyk bedenterbiýe maşklaryny ýerine

ýetirýärin. Äpişgäni ýa-da gapyny açyp, otagy ýelejiredýärin. Şeýlelikde, täze howanyň girmegine şert döredýärin. Sen hem şeýle edýärmiň? Howa maýyl bolsa, onda men säher gimnastikasyny meýdanda geçýärin. Uzak aralyga ylgaýaryn. Bular meniň damarlarymyň talaba laýyk işlemegine, dem almagyma mümkinçilik berýär. Sen şular ýaly maşklary ýerine ýetirip görüpmidiň? Eger görmedik bolsaň, onda haýal etmän giriş, öwren. Adama hemmeden ozal saglyk gerek (*Maýa Gulowa*).

311-nji gönükme. Okaň. Berlen tekstdäki sözlemler nähili sözlem hasaplanylýar? Galdyrylan dyngy belgileri goýuň we ondan soňky sözlemiň ilkinji harpyny baş harp bilen ýazmagy unutmaň.

Maşgalada sekiz adam bar ekeni olar jemlenip, haýsydyr bir zadyň gürrüňini edip otyrkalar gapydan biri gelipdir ol adynyň Döwletdigini aýdypdyr soňra özüniň agzybirligi gözläp ýörendigini mälim edipdir oturanlar onuň sözlerine haýran galypdyrlar we näme jogap berjegini bilmändirler Döwlet esli salym bulara syn edip oturypdyr ol öýdäkilere garap men şu ýerde galybereýin meniň gözleý-gözleý tapman ýörenim şu öýde bar ekeni diýipdir maşgala agzalary bu sözüň manysyna soň düşünp galypdyrlar öz öýünde Döwletiň hemişelik galmagyna olar çäksiz begenipdirler (*Hudaýberdi Han-medow*).

312-nji gönükme. Okaň. Kim? Näme? Nire? Näçe? diýen soraglara jogap bolýan sözleri tapyň we aşagyna bir çyzyk çyzyň. Habaryň nähili soraglara jogap bolýandygyny ýatdan aýdyň we sözlemiň habarynyň aşagyna iki çyzyk çyzyň. Eýe bilen habara sözlemiň nähili agzasy diýilýändigini düşündiriň.

Mekdebimizde şahyr Tolybaý Kabulow bilen duşuşyk geçirildi. Ol soňky döwürlerde döreden goşgularyndan birnäçesini okap berdi. Şahyryň okan goşlary okuwçylara güýçli täsir etdi. Okuwçylar şahyra kân sorag berdiler. Tolybaý Kabulow okuwçylaryň gowy okamagyny, janlarynyň sag bolmagyny, mähriban Watanymyzy söýmegi arzuw etdi. Şahyr ylaýta-da wagtdan tygşytly peýdalanmagy, her bir okuwçynyň wagt rejimini düzmegini, şol esasda-da öz işini alyp barmagyny, edebi kitaplary her gün yzygider okamagy maslahat berdi (*Baýram Döwletow*).

313-nji gönükme. Söz bilen sözlemiň arasyndaky tapawudy düşündiriň. Berlen sözlerden sözlemler düzüň we göçüriň.

Her, mekdebimizde, dürli, diwar, çykarylýar, gazetler. Tapýar, beýanyňy, mekdep, öz, durmuşyny, ol gazetlerde. Öwülýär görelde, gazetlerde, şol, diwar, ýaramaz, pes, baha, tertibi, alýanlar, ýazgarylýar, bolsa. Berýäris, biz, mekdebimiziň, oňa, aýnasy, diýip, at. Hataryna, diwar, şeýle, gazetleriň, «Ýaş edebiyatçy», «Otliçnik sesi», «Ýaş nesil», mümkin, goýmak, ýalylary. Bolýar, özgerişlere, ýetirmek, göz, içinde, bolup, bir, döwür, geçen, okap, gazetlerde, şol ýerleşdirilýän. Klasymyzda-da, bar, biziň, gazetleriň, ol diwar, habarçylary. Çekýärler, zähmet, çykmagy, ýadawsyz, üçin, bolup, we täsirli, sowatly, gyzykly, habarçylar, gazetleriň, şol.

314-nji gönükme. Gepleşik näme? Ol näçe adamyň arasynda bolup biler? Aşakdaky on soraga jogap beriň. Jogaplaryňyz dogry we sözlem görnüşinde bolsun.

N u s g a : — Seniň adyň we familiýaň näme?

— Meniň adym Nazar, familiýam Kulbaýew.

1. Seniň adyň we familiýaň näme?
2. Sen nirede ýaşaýarsyň?
3. Häzir näçenji synpda okaýarsyň?
4. Öýleriňizde kimler ýaşaýarlar?
5. Olar nähili kärler bilen meşgul bolýarlar?
6. Sen nähili bahalar alyp okaýarsyň?
7. Soňky günlerde haýsy kitaplary okadyň?
8. Okan kitabyňdan haýsy gahrymanlary haladyň?
9. Haýsy gahrymanlaryň hereketi saňa ýaramady?
10. Sen haýsy käre eýe bolmak isleýärsiň?

315-nji gönükmе. Berlen tekstden başganyň sözünüň arasynda nähili dyngy belgileriň goýulýandygyny aýdyň.

Näzik eje «Ussahana» diýip, ýoldan ilerligine sowlup. öňündäki beýik haýatyň etegi bilen ýokarlygyna ýöräp, köçä düşdi. Ol köçäniň günogar ýüzüne geçdi-de, dükanyň agzyndan baryp girdi. Onsoň: «Salamälek, ussa jan!» diýdi. Ussa körüginini basyp duran ýerinden, gözünü adamçyl erkegiň gözi ýaly edip, gaňrylyp seretdi-de: «Aleýk, gel, Näzik eje» diýip, ojagyndaky kömürleri üýşürmäge durdy. Ol soň kömrüni tutaşdyrdy-da, sandalyňa tarap ýöredi. Ýeri, Näzik eje, näme işe geldiň?» diýip, Näzik ejäniň ýüzüne seretmän, ýüzüniň derini süpürdi. «Men-ä, ussa jan, kätmenimi bejermäge geldim. Ynha, şu taýyny gör, erbet döwlüpdur. Hiç otag otaý bilemok. Şuny bir gaýrat et-de, tizräk bejerip bereweri?!» diýip, Näzik eje dillendi (*Agahan Durdyýew, «Bally molla»*).

316-njy gönükme. Dyngy belgileriň sözüň manysyna edýän täsirini durmuşdan alnan mysallar arkaly düşündiriň.

Nusga: 1) Adam bol ataň ýaly, samsyk bolma (bu ýerde atasy akyly).

2) Adam bol, ataň ýaly samsyk bolma (bu ýerde ogly akyly).

317-nji gönükme. Ýygnak we ýaýraň. Ýönekeý sözlemler barada alan düşüňjeleriňize salgylanyp, berlen sözlemden ýaýraň ýönekeý sözlem emele getiriň.

Nusga: Ejem geldi. — Ejem sygyrlary sagyp bolup, ýaňja we geldi. Mallar ýerleşdirildi. Ejem geldi. Awtomaşyn togtady. Merdan gygyrdy. Howa bulaşdy. Ýagyş ýagdy. Aýdogdy jigisini äkitdi. Aýdym-saz ýaňlandy. Okuwçylar geldiler. Jaň kakyldy. Mugallym okatdy. Okuw gutardy. Okuwçylar gaýtdylar. Şemal öwüsýär.

318-nji gönükme. Okaň. Göçüriň we deňdeş agzalaryň aşagyny çyzyň.

Wellek aganyň maşgalasy Surhanderýa welaýatynda ýaşaýar. Onuň ogullaryndan Geldibaý, Nurmyrat, Bäşim dagylar bize görme-görşe geldiler. Myhmanlary goňsularymyzdan Kakabaý, Hally, Rejep we Saparbaý dagylar çagyryp äkidip, üýtgeşik hezzet-hormat etdiler. Gaýtjak bolanlarynda Geldibaý bilen Bäşim bizi-de öz öýüne myhmançylyga çagyrdy.

Surhanderýa

319-njy gönükme. Surata seredip, «Ýaz ýagşy» diýen temadan hekaýa ýazyň.

320-nji gönükme. Ýüzlenme sözlemine deňişli on sözlem düzüň. Bu hili sözlemlerde nähili dyngy belgileriň goýlandygyny aýdyň.

N u s g a : *Ýaşasyn halklaryň agzybirligi!*

321-nji gönükme. Okaň. Berlen teksti göçüriň. Ýüz tutma sözleriň sözlemiň nirelerinde gelýändigini, nähili dyngy belgileriň goýulýandygyny gürrüň edip beriň.

1. Ýoldaşlar, Prezidentimiziň terrorizme garşy göreşmek baradaky ýüzlenmesini biragyzdan goldalyň! 2. Bahar geldi, ýoldaşlar, haýal etmän işe girişiň. 3. Hüşgär bolalyň, Watanymyzyň, şol sanda öz öýümiziň-de howpsuzlygyny gorap saklalyň, ýoldaşlar!

322-nji gönükme. Okaň. Sözlemiň aýyklaýjy agzalaryny anyklaň we teksti göçüriň. Aýyklaýjy agzalaryň aşagyny tolkun çyzyk bilen çyzyň.

Ilmyrat synpdaşlaryny kömege çagyrdy. Biz ýekşenbe güni barjakdygymyzy mälim etdik. Hemmämiz kömege

bardyk. Durdy salmanyň gyrasyndan çukur gazdy. Biz dürli miwe nahallaryny oturtdyk. Bize Ilmyradyň kakasy taňryýalkasyn aýtdy.

323-nji gönükme. Surata seredip hekaýa dizüň.

324-nji gönükme. Goşgyny labyzly okaň. Mazmunyny sözleýşiň hekaýa etme tipinde gürrüň beriň. Özünüziň kanikulda etjek işleriňiz dogrusynda aýdyň we ýoldaşlaryňyz bilen maslahatlaşyň.

KANIKULDA

Mugallym Nurmyrat ir bilen gelip,
Klasa jemledi öz okuwçysyn.
Çagalar otyrlar degişip, gülüp,
Çünki kanikula çykyljak bu gün.

Okuw ýylyn jemläp gutlady-da ol,
Girişdi ýaşlaryň pikrin bilmäge.
Diýdi: — Okamaga mydam açyk ýol,
Dynç alyň, çalyşyň bilim almaga.

Gölä ot, suw bermän Berdi ýalylyr,
Süýt bişende ylgaýanlar bolmasyn.
Bu degişmä birden güldi çagalar
Kömekleşň, ekinlerňiz solmasyn.

Etjek işlerini kanikul çagy,
Okuwçylar aýtdylar çekinmän.
Diýdi Welje: — Bahar ekipdik bagy,
Onda dürli miwäň nahallary kän.

Otaşjak, gözleşjek ýadaman menem.
— Gelnejemiň ekiz bäbejigi bar.
Birisi Aýsona, birisi Senem,
Ýardam etjek — diýip aýtdy Gülnar.

Mugallym hemmäniň pikirini bilip,
Diýdi: — Begendiriň ene, atany.
Olar ýörsün sizden minnetdar bolup,
Bulam bir söýdügňiz eziz Watany.

(Allaberen Kadyrow)

DÜŞÜNDİRİŞLİ SÖZLÜK¹

A

Aga — 1. Özüňden uly erkek dogan ýa-da ata tarapyndan bolan erkek garyndaş. 2. Ýaşuly adamlara ýüzlenende ýa-da hormat goýup aýdylýan söz. 3. Hökümdar, häkim.

Agzybirlik — Dostluk, ylalaşyklylyk, oňşuklylyk, maksatlylyk.

Alañ — Depe, beýigräk ýer, beýiklik.

Arryk — Hor, etsiz, gansyz.

Artist — Sungat eserlerini sahnada, köpçülik önünde ýerine ýetirmek bilen meşgul bolýan adam.

Atagzy — Bir zady gysmak we çekip çykarmak üçin ulanylýan gural, gysaç.

Aýaz — Güýçli gury sowuk, aňzak.

B

Ba: g — 1. Uly ağaclar, ösümlik. 2. Dürli ağaclar: güller, ekilip gögerdilen ýer, uçastok. 3. Gezmek. Dynç almak üçin alleýaly ağaçlyk, güllük.

Ba: g — 4. Örülip ýa-da işilip edilýän hem-de baglamak. Daňmak üçin ulanylýan ýüp, daňy.

Bant — Halka salnyp, gyzjagazlaryň saçyna dakylýan lenta.

Basgançak — Aýak basyp ýokary çykmak we aşak düşmek maksady bilen daşdan ýa-da ağaçdan keseligine, dikligine goýlup ýasalan gurluş merdiwany.

¹Sözler «Türkmen diliniň sözlügi» (Aşgabat, 1962) diýen kitapdan nusga hökmünde gysgaldylyp alyndy.

Baş — 1. Adamyň ýa-da haýwanyň janly-jandaryň kellesi. 2. Käbir medeni ösümlikleriň däneli hanasy. 3. Bir zadyň ýokary ujy, süýr depesi. 4. Bir zadyň töweregi, ýagyny gapdaly. 5. Bir zadyň başlanýan ýeri. Ilki ýüze çykan döwri, başlangyç. 6. Bir zadyň esasy, düýbi. 7. Wezipesi, käri boýunça beýlekilerden uly, ýolbaşçylyk ediji.

Bedre — Köplenç suwuk zady guýmak üçin metaldan ýasalan gap.

Bi: z. 1. — Ak reňkli irimçik nah mata.

Bi: z. 2. — Köwüş, ädik tikilende deşik deşmek üçin ulanylýan saplyja ýiti uçly esbap, gural.

Boz. 1. — Çalymtyl (reňk.).

Boz. 2. — Bir zady ýykmaq, dargatmak. 3. Bir zady sandan çykarmak, döwmek, zaýalamak. 4. Öçürip aýyrmak. 5. Birini azdyrmak, ýaman ýola salmak, ýoldan çykarmak.

Bökelek — Siňekleriň toparyndan bolup, haýwanlary dişleýän gögeýine meňzeş möjejik.

Bulak — Çeşme suwy, akýan ýapjagaz.

Burun. 1. — 1. Adamyň ýüzünde, haýwanyň tumsungynda ýerleşen dem alyş we ys duýuş organy. 2. Aýakgabyň ýa-da başga zadyň öň tarapy, ujy. 3. Üç tarapy suw, bir tarapy gury ýer bolup, suwuň içine girip duran süýnmek ýer, şonuň ýaly süýnüp giden gum depesi.

Burun. 2. — Ozal, öň, ilki, öňürti.

Bürgüt — Uly hem güýçli ýyrtyjy guş.

Ç

Çekiç — Bir zadyň üstünden urmak, çüý we ş. m. Kakmak üçin hyzmat edýän agaç ýa-da demir saply hem dürli görnüşde ýasalan ussa guraly.

Çemçe — Suwuk ýa-da beýleki pytrap duran iýmiti iýmek üçin agaçdan, demirden ýasalan saply gural.

D

Daýy — Öz ejeňiň erkek doganlaryna ýa-da şol tarapa degişli erkek. Adamlara garyndaşlyk taýdan berilýän at.

Deňiz — Ajymtyk, uly suw giňişligi.

Derýa — Bir ýerden başlap tä gutarýan ýerine çenli hemişe akyp ýatan uly möçberli suw.

Diktant — Mekdeplerde okuwçylar bilen geçirilýän ýazuw işiniň bir görnüşi.

Du : z — 1. Gazylyp alynýan, ýiti tagamly gaty, ak jisim. 2. Çörek, tagam we ş. m. iýmit önümleriniň jemi.

Dutar — Berk agaçdan köwlüp ýasalan, bir tarapy tokga görnüşli, uzyn saply hem perdeli, iki kirişli türkmen saz guraly.

Düz. 1. — Tekiz meýdan, çöl.

Düz. 2. — 1. Dogry, hak, rast. 2. Tertipli edepli. 3. Dogry, göny.

Düz. 3. — 1. Küşt, şaşka, düzzüm oýnalanda, olaryň mallaryny, çöplerini ýerleşdirmek, oýna taýýarlap goýmak. 2. Zatlary ýüpe, çişe we ş. m. yzygiderli ötürip çykmak. 3. Tamdyrany we beýleki kirişli saz gurallaryny sazlamak, olary çalmak üçin belli bir derejede dürläp goýmak.

Ä

Ädim. 1. — Aýaklaryň öňe ýa yza hereketi. 2. Maksada tarap ymtylyş.

Ädik — Uzyn gonçly aýakgap.

Ägä — haýsy-da bolsa bir howpdan özüňi seresaply alyp barmak.

Äýnek — Göze dakylýan, gowy görkezýän aýnaly gural.

Ähtnama — Ynandymak maksady bilen ýazylyp we gol goýlup berilýän hat, kagyz.

F

Fabrik — Çig mallary maşyn bilen işläp bejerýän senagat kärhanasy.

Fotomontaž — Belli bir oý-pikir döretmek üçin bir tema degişli ýygnalyp bir uly kagyzyň ýüzüne ýelmenýän suratlar.

G

Gazet — Durmuşyň, dünýäniň wakalaryny beýan edýän her günde diýen ýaly yzygiderli çykarylýan döwürleýin neşir.

Ganat — 1. Guşlaryň we käbir mör-möjekleriň iki gapdalyndaky uçmak üçin hyzmat edýän organy. 2. Samolýotyň galyş güýjüni döredýän, iki ýana uzalyp gidýän bölegi. 3. Jaýyň bir tarapyna uzalyp giden bölegi, galanyň, haýadyň bir tarapky diwary.

Gandym — Merkezi Aziýanyň gumluk ýerlerinde bitýän inçe, uzyn kökli, bogun-bogun tikenli ösümlük, agaç.

Gowaça — Pagta hasylyny berýän ösümlük.

Goja — 1. Ýaşuly, garry. 2. Üstünden birnäçe ýyl geçen köne, garry dag.

Gol — 1. Bedeniň egninden tä eliň barmaklaryna çenli bolan bölegi. 2. Dokumentiň we ş. m. ýüzüne bir zady tassyklamak üçin hut öz eliň bilen ýazýan familiýaň.

Go : I — Gum ýerinde, baýyrlyklarda iki gerşiň aralygyndaky giň oý ýer, giden peslik.

H

Halk — Bir ýurtda, bir döwletde ýaşayan ilat, adamlar.

Hatap — Howudyň oň tarapyňyň üstünde goýlup berkidilýän. Toýnuk şekilli dört bölek agaç.

Hekem — 1. Öý, jaý, mesgen. 2. Elguş oturlar ýaly ýörite edilen sokudaş görnüşli beýiklik.

Howuz — İçinde suw saklamak üçin ýörite gazylyp bejerilen uly we çuň çukur.

Höwes — Bir işe yhlasly ýapyşmak.

I

Ige — Metal gurallary ýiteltmek, ýonmak, olary dişemek, kesmek üçin ulanylýan ýüzi ownuk hem iri dişli polat esbap.

Institut — ýokary okuw jaýlarynyň we ylmy edaralarynyň ady.

Işçek — Iki ýaşyň içindäki goýun.

J

Jar — Sil suwunyň belli bir çuňluk bilen akýan ugry.

Jeňnel — Gür agaçlyk, bagly ýer, gür tokaý.

Jüýje — Towugyň we guşlaryň ýumurtgadan çykan çagasy.

Ž

Žanr — Eseriň dörediliş şekili, ugry we görnüşi.

Žargon — Taýpalaryň öz dilini ýoýup gepleşmekleri.

Žurnal — 1. Aýda ýa kwartalda çykarylýan küti neşir. 2. Her bir synpda ýöredilýän galyň kitapça. 3. Zerur maglumatlary belleşdirmek üçin ýörite niýetlenilip taýýarlanan umumy depder.

K

Kada — Düzgün, kanun.

Kak.1. — Dilnip guradylýan gawun.

Kak.2. — Çöl ýerde, gumda ýagyş suwuny ýygnamak üçin gazylýan oýtak.

Kak.3. — 1. Gazygy, çüýi we ş. m. zatlary bir zat bilen urup ýere, agaja we ş. m.-lere çümdürmek. 2. Urup tozanyny aýyrmak. 3. Sylyp gaçyrmak, yralap ýere düşürmek.

Kanal — Emeli ýol bilen gazylýan uly aryk, jar.

Konstitusiýa — Döwletiň esasy kanuny.

Kosmos — Dünýä, älem, jahan.

Köşek — 1. Düýäniň bir ýaşa ýetmedik balasy, çagasy. 2. Söylüp, oňat görnüp «Balam, çagam, oglum» manysynda çaga aýdylýan söz.

L

Lager — Meýdanda ýa-da tokaýlyk, daglyk ýerlerde wagtlaýyn ýaşamak üçin duralga, düşelge.

Leglek — Uzyn aýakly, durna meňzeş guş.

M

Maket — 1. Bir zadyň taýýar edilen nusgasy. 2. Kitabyň žurnalyň, gazetiň we ş. m.-leriň deslapky nusgasy.

Maksat — Bir işi, niýeti amala aşyrmaklyga bolan hyjuw isleg, arzuw.

Maldarçylyk — Oba hojalygynyň mal ösdürip ýetişdirmek bilen meşgul bolýan pudagy.

N

Nagyş — Matanyň, halynyň, palasyň, keçäniň, tahýanyň we ş.m. Zatlaryň ýüzüne salynýan bezeg, belli bir tertip bilen çekylýän çyzym, çytym.

Na : I — Atyň toýnagyna, aýakgabyň ökjesine kakylýan demir.

Namys — Umumy hormata laýyk bolan ahlaklylyk, ýokary mertebä eýe bolan wyjdan, içki guwanç.

Nesihat — Bir mesele, iş barada berilýän öwüt, maslahat.

O

Owlak — Geçiniň, keyigiň alty aýlyga çenli bolan çagasy.

Oktýabr — Kalendar ýylynyň onunjy aýynyň ady.

Omça — Sazagyň, ojaryň gurap galan ýogyn bölegi, ýeri, düýbi.

Otag — 1. Ýaşalýan jaýdaky. Bir tam. 2. Medeni ösümlikleriň düýbüni ýumşadyp, olary haşal, zyýanly otlardan arassalaýyş, şol otlary ýygyp, ýok etmek.

Oýun — 1. Oýnalýan zatlaryň görnüşi, ýoly. 2. Sahnada oýnalýan tomaşa, spektakl. 3. Degişme, bälçireşme.

Ö

Öweç — Iki ýaşyny dolduryp, üç ýaşyna giden goýun.

Önüm — Öndürilýän, ýasalyp çykarylýan, işläp çykarylýan zatlaryň jemi. Önümçilikde öňdürilýän zatlaryň bir görnüşi.

P

Parahatlyk — Uruşsyz, galmagalsyz, sögüşsiz, dawasyz, agzybirlilik, dostluk, azatlyk, dynçlyk.

Paraşýut — Samolýotdan bökmek ýa-da ýüki aşak goýbermek üçin ulanylýan esbap. Ol matadan edilip, howada açylanda, içi ýelden dolup, saýawan görnüşine öwrülýär.

Parohod — Bug bilen suwda ýüzýän dwigatelli gämi.

Peýnir — Goýun, geçi süýdünden ýörite uýadylyp, sykyp taýýarlanan önüm.

Penjire — 1. Ýagtylyk we howa üçin jaýyň diwarynda edylýän deşik, aýna. 2. Pelteli çyranyň bokurdagyndaky çüýşesini salar ýaly deşik-deşik tegelek demir.

Peltek — Gepleýiş diliniň käbir sesini dogry aýdyp bilmeýän adam.

Pisse — Içi maňyzly, gaty gabyk miwe we şu miwäni berýän ağaç.

Planeta — Günüň daşyndan aýlanyp, ondan ýagtylyk ee ýylylyk alýan asman jisimi.

R

Radio — 1. Ýörite stansiýalar arkaly sesleri we bellikleri uzak ýerlere simsiz bermek hem-de kabul etmek usuly. 2. Şol usul bilen ses tutýan, eşitdirýän abzal.

Redif — Goşgy setirleriniň ahyrky sözleriniň özara sazlaşygy.

Reje — 1. Düzgün, plan. 2. Bir zady tertipli, ýerbe-ýer goýmak.

S

Samolýot — Uçar maşyn, aeroplan.

Samoswal — Ýüki özi düşürýän maşyn.

Sanaç — Deriden eýlenip edilen halta, gap.

Selin — Gumda bitýän gür ýaprakly ösümlik.

Senagat — Halk hojalygynyň önüm öndürýän bir pudagy, kärhana.

Serhet — Territoriýalar arasyndaky bölünişik liniýasy, araçäk, çäk.

Serhetçi — Serhet saklaýan goşun esgeri, araçäkçi.

Ş

Şaýy — 1. Matanyň bir görnüşi. 2. Maşyna, motora goýmak üçin ätiýaçly detal. 3. Ussaçylyk esbaby. 4. Musulman dinine uýýanlaryň bir şahasy.

Şam — 1. Agşam. 2. Gije bolansoň iýilýän nahar. 3. Ýurt ady.

Şahyr — Oýlanyp oturyp, şygyr düzýän sungat işgäri.

T

Tahýa — Keşde salnyp tikilen, kellä geýilýän börük.

Teklip — Maslahata goýulýan mesele boýunça girizilen pikir, edilýän talap.

Telewizor — Telewizion gepleşikleri alyp eşitdirýän ekranly aparat.

Toýnak — Käbir süýdemdiriji haýwanlaryň aýaklarynyň gutaran ýerinde emele gelen buýnuz gabyk.

Tokaý — Her hili gyrymsy ýa-da uly agaçlar gögerip oturan giň meýdan, agaçly, bagly, çöp-çalamly giden ýer.

Tohum — 1. Ekmek we köpeltmek üçin niýetlenen saýlama däne. 2. Oňat sortly saýlama haýwan.

U

Ussa — Belli bir zat bilen meşgulanýan, şol zada hünärli adam, bir zada hünäri bolan specialist.

Ussahana — Zat ýasalýan we berilýän jaý.

Uýan — Gaýýşdan bejerilip tikilen, atyň kellesine geýdirilýän esbap.

Ü

Ülje — Togalajyk gyrmyzy reňkli miwe getirýän agaç we onuň miwesi.

Ülke — 1. Milli raýony, ýeri bolan uly ýurt birligi. 2. Ata Watan, mekan.

W

Watan — Dogup — dörän ýeriň, önüp-ösen ýurduň.

Watandaş — Biri bilen Watany, dogup, önüp-ösen ýeri bir bolan adam, ýurtdaş.

Waharman — Daşy torly saralyp bişýän süýji gawunyň bir görnüşi.

Wesýet — Maslahat, nesihat, tabşyryk.

Wokzal — Köplenç gatnaw ýollaryndaky ýolagçylar üçin uly stansiýalaryň jaýy.

Wyždan — Haýa-şerim, adamkärçilik, ynsap.

Wäşi — degişgen, bälçik, oýunçy.

Y

Yglan — Bir zady mälim etmek, duýdurmak.

Yzçy — Yz çalmak bilen meşgullanýan adam:

Ysmanak — Baýyrlykda, meýdanda gögerýän maýda ýaprakly, gaýnadylyp iýilýän ýabany ot.

Ylym — Dogrulygy ençeme sapa durmuşda synagdan geçirilip, ile hödürlenýän taglymat, maglumatlar.

Ý

Ýegen — Aýal doganyndan ýa-da onuň ogullaryndan bolan çaga garyndaşlyk taýdan berilýän at.

Ýelken. 1. — Ýel düşüp çişende, gämini herekete getirmek üçin hyzmat edýän uly galyň mata.

Ýelken. 2. — Diňe dabanyňy örtýän we aýagyňa daňar ýaly ýerinden ýüp (gaýys) geçirilen, teletinden, rezinden edilýän hem aýakýalaňaç geýilýän tomus aýakgaby, çepek.

Ýer — 1. Öz okunyň we Günüň daşyndan aýlanýan Planeta. 2. Orun, jaý.

Ýowar — Kömek bermek üçin köpçülik bolup ýerine ýetirilýän meýletin iş (köplenç bir günlük ýa-da ondan-da az).

Ýüpek — Ýörite saklanýan gurçugyň pilesinden emele gelýän önüm.

Ýygnak — Bir meseläni çözmek üçin degişli adamlaryň maslahaty, ýygnanşygy.

Ýarmarka — Haryt, zat satmak we almak üçin wagtal-wagtal guralýan uly bazar.

Ýasli — Ene-atalary işdekä, olaryň kiçijik çagalaryny saklap terbiýeleýän edara, bakja.

Z

Zagara —Jöwen unundan hamyr edilip ýapylýan.

Zamça — Daşy ýol-ýol bolan, saralyp bişýän gawunyň bir görnüşi.

Zapas — Ötiýaçlyk üçin alnyp goýlan zat, önüm.

Zastawa — Serhet goramak işini alyp barýan, sakçylyk edýän harby bölüm.

MAZMUNY

GAÝTALAMAK	5
Ses hem harp	5
Inçe we ýogyn çekimliler	7
Dodaklanýan we dodaklanmaýan çekimliler	8
Açyk we dymyk çekimsizler	10
Sözleriň gurluşy	12
A) Asyl söz we goşulma	12
B) Sada we goşma sözler	14
Atlar	16
Atlaryň ýöňkeme bilen üýtgeýşi	19
Atlaryň düşüm bilen üýtgeýşi	21
Tekst	23
Sintaksis we punktuasiýa	28
1. Söz düzümleri	28
2. Sözlemler we olaryň görnüşleri	32
3. Ýygnak we ýaýraň ýönekeý sözlemler	35
4. Sözlem agzalary	37
A) Sözlemiň baş agzalary	37
B) Sözlemiň aýyklaýjy agzalary	39
Ç) Sözlemiň deňdeş agzalary	42
Ýönekeý we goşma sözlemler	43
Başganyň sözi	45
Gepleşik	47
Ýüz tutma sözleri	48
FONETIKA, GRAFIKA WE ORFOGRAFIÝA	56
Türkmen elipbiýi	57
Çekimli sesler	58
1. Uzyn we gysga çekimliler	60
2. Inçe we ýogyn çekimliler	61
3. Dar we giň çekimliler	65
4. Dodaklanýan we dodaklanmaýan çekimliler	68
5. Dodak çekimlileriň ýazuw düzgüni	71

A) Giň dodak çekimlileriň ýazuw düzgüni	74
B) Dar dodak çekimlileriň ýazuw düzgüni	77
Çekimsiz sesler	89
1. Açyk we dymyk çekimsizler	92
2. Dymyk k, p, t, ç çekimsizleriň açyga öwrülişi	96
BOGUN	101
1. Açyk we ýapyk bogun	104
2. Sözleriň bogna bölünişi	108
Basym	112
Dar çekimlileriň düşmek düzgüni	116
LEKSIKA	122
1. Türkmen diliniň leksikasy	122
2. Sözüň asyl we köp manylylygy	127
3. Sözüň asyl we göçme manysy	129
4. Omonimler (sesdeş sözler)	130
5. Sinonimler (manydaş sözler)	134
6. Antonimler (garşydaş manyly sözler)	136
7. Arhaizmler (könelişen sözler)	139
8. Neologizmler (täze sözler)	141
Sözlükler	144
Düşündirişli sözlük	145
Orfografik sözlük	146
Orfoepik sözlük	146
Frazeologik sözlük	147
Toponimik sözlük	148
Dürli sözlükler	149
ÝYL BOÝUNÇA GEÇILENLERI GAÝTALAMAK	151
Düşündirişli sözlük	176

Allaberen Qodirow

ONA TILI

4-sinf uchun darslik

(Turkman tilida)

Uchinchi nashr

Redaktor *Ş. Abdullayýewa*

Çeper redaktor *H. Myhmanow*

Teh.redaktor *U. Kim*

Korrektor *Ş. Abdullayýewa*

Kompýuter ýýorstkaçysy *G. Kulnazarowa*

Neşirýat lisenziýasy AI 158. 14.08.09.

Çap etmäge rugsat edildi 15.03.2011. Ölçeği 70 × 90^{1/16}.
«Arial» garniturası. Kegel 12, 14. Ofset çap ediliş usuly.
Şertli I. 14,04. Neşir I. 14,82. 748 nusgada çap edildi.
Sargyt № 11-73.

Özbekistan Respublikasynyň Metbugat we habar agentliginiň
«O'zbekiston» neşirýat-çaphana döredijilik öýünde çap edildi.
100129. Daşkent, Nowaýy köçesi, 30

Kadyrow Allaberen.
K14 Ene dili: 4-nji synp üçin derslik / 3-nji neşir. — D.: «O'zbekiston»
2011. —192 sah.

ISBN 978-9943-01-095-6

ÓÄÊ: 811.512.164(075)
ÁÁK 81.2 T68-9

ULANMAGA BERLEN OKUW KITABYNYŇ
ÝAGDAÝYNY GÖRKEZÝÄN JEDWEL

No	Okuwçynyň ady, familiýasy	Okuw ýyly	Okuw kitabyny alan wagtyndaky ýagdaýy	Synp ýolbaşçysynyň goly	Okuw kitabyny tabşyrandaky ýagdaýy	Synp ýolbaşçysynyň goly
1						
2						
3						
4						
5						
6						

Okuw kitaby ulanmaga berlip, okuw ýylynyň ahyrýnda gaýtaryp alnanda ýokarky jedwel synp ýolbaşçysy tarapyndan aşakdaky bahalamak tertibine esasanyp doldurylýar:

Täze	Okuw kitabynyň ilkinji gezek peýdalanmaga berlendäki ýagdaýy
Ýagşy	Jilti gowy, okuw kitabynyň esasy böleginden bölünmedik. Ähli sahypalary bar, ýyrtylmadyk , sahypalarynda ýazgylar we çyzgylar ýok.
Kanagatlanarly	Jilti ýenjilen, kä ýerleri çyzylan, gyalary gädilen, okuw kitabynyň esasy böleginden bölek ýerleri bar, peýdalanyjy tarapyndan kanagatlanarly derejede abatlanypdyr. Goparlan sahypalary ýelimlenen, käbir sahypalary çyzylan.
Kanagatlanarsyz	Jilti çyzylan, ýyrtyk, esasy böleginden aýrylan, ýyrtylan ýeri düşüp galan, kanagatlanarsyz derejede abatlanan. Sahypalary ýyrtylan, listleri ýetişmeýär, çyzyp taşlanan. Okuw kitabyny gaýtadan dikeldip bolmaýar.